

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**Birinchi Toshkent Davlat tibbiyot instituti
Urganch filiali**

"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi

Dots. M.ISKANDAROVA

**"IQTISODIYT NAZARIYASI"
FANIDAN MA'RUZA MATNLARI**

Urganch - 2006

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi o'zining mustaqil taraqqiyot yo'liga asoslangan holda bozor iqtisodiyotiga to'la ishonch bilan o'tib bormoqda. Mustaqillikning o'tgan qisqa davri ichida iqtisodiyot inqiroz holatidan chiqarildi va ayrim sohalarda o'sish boshlandi. Shu yillarda mamlakatimizda bozor munosabatlarining tarkibiy qismlari, infratizimlari vujudga keltirildi.

Mustaqillik a'looschisi Prezidentimiz I.A. Karimov erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda bugungi kunda o'z echimini topmagan muammolar, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalarni ham ko'rsatib kelmoqda. Ko'pgina korxonalarning zarar ko'rib ishlayotganligi, ularning moliyaviy ahvoli qiyinlashib, bankrotga uchrayotganligi, mayda va o'rta tadbirkorlarning, mulkdorlar sinfining sekin shakllanayotganligi, qishloqda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish qiyinchiliklari, tovar, xizmat va kapital eksportining sekin o'sayotganligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Prezident I.A. Karimov "Milliy boylikning ko'payishini, Respublikaning mustaqilligini, odamlarning munosib turmush va ish sharoitlarini ta'minlaydigan qudratli, barqaror va jo'shqin rivojlanib boruvchi iqtisodiyotni barpo etish"¹ va "bunday iqtisodiyot strategik maqsadimiz bo'lgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo qilishning asosi"² ekanligini ta'kidlaganlar. Mana shu va boshqa muhim iqtisodiy masalalarni tezroq hal qilish, ularning echimini izlab topish, milliy istiqloq mafkurasining mazmunini va xususiyatlarini tushunish ko'p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa bozor va bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmunini, ularning talablari va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir.

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiyot tushunchalarini, uning qonun-qoidalarini, tejimli xo'jalik yuritish sirlarini, turli kishilar va xo'jaliklarning bir-birlari bilan manfaatli iqtisodiy aloqada bo'lib, unumli mehnat qilish yo'llarini va shakllarini o'rgatadi. Iqtisodiyot nazariyasi fani mamlakatimizda yashayotgan hamma kishilarning daromadlari, ularning turmush darajasi faqat milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga bog'liqligini, shu yurtda mehnat qilayotgan kishilarning ijodiy mehnati bilan vujudga kelgan milliy mahsulotning ko'payishi, uning to'g'ri taqsimlanishi va foydalanilishi, milliy pul barqarorligi bilan bog'liqligini ham o'rgatadi va milliy istiqloq mafkurasining odamlar ongida shakllanishida, ularning intellektual kamolotga erishuvida muhim rol o'ynaydi.

Lekin o'zbek tilida hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyoti ichki sir-asrorini, uning haqiqiy qiyofasini sinchiklab o'rganishga intilayotgan o'quvchi va talabalarimiz uchun mo'ljallangan iqtisodiyotning muammoli tugunlarini echishga harakat qilayotgan rahbar xodimlar, iqtisodchi mutaxassislar, bozor iqtisodiyoti bilan

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — T.: "O'zbekiston", 1999, 17-bet.

² Karimov I.A. "Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman". "G'idor" gazetasi 2000 yil. 8 iyun.

qiziqayotgan keng kitobxonlar ommasi talablariga javob beradigan adabiyotlar, qo'llanmalar, ayniqsa, darsliklar etarli emas. Yurtboshimiz aytganidek: "...birinchi galda, taraqqiyotimizning har bir yo'nalishi – jamiyatimizdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy munosabatlarning rivoji haqida maxsus darsliklar, qo'llanmalar, ommabop adabiyotlar yaratish zarur"¹. Darsliklar va o'quv qo'llanmalari etishmasligi bo'yicha oliy o'quv yurtlari va kollejlardagi ahvolni, shuningdek, kadrlar tayyorlash milliy dasturida hamda Prezidentimiz I.A. Karimovning "Fidokor" gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida qo'yilgan muhim vazifalarni hisobga olib, biz iqtisodiyot nazariyasi fani bo'yicha ushbu ma'ruzalar matnini tayyorlashga jazm qildik.

Biz bozor iqtisodiyotiga kirib kelayotganligimizni, bu sharoitda yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz, iqtisodiy munosabatda bo'lishimizni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti muammolarini, uning sabab-oqibatlarini, qonun-qoidalarini, tushunchalarini, ularning bizning sharoitimizda qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini batafsilroq yoritishga harakat qildik. Ushbu to'plamda iqtisodiy jarayonlarning faqatgina yuzaki, ko'rinib turgan tomonlarigagina emas, balki ularning ichki mohiyati, ziddiyatlari va bog'lanishlariga, iqtisodiy jarayonlarning sabab va oqibatlariga alohida e'tibor berildi. Ushbu to'plamda O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida respublikamiz iqtisodiy taraqqiyotining muammolari, ayniqsa, Prezidentimiz kitoblarida, ma'ruza va nutqlarida, qabul qilingan qonun va qarorlarda bayon etilgan tamoyillar, xususiyatlar ham qamrab olindi hamda nazariyani amaliyotga yaqinlashtirish maqsadida bozor iqtisodiyotining ko'pgina umumiy qonun-qoidalari bevosita O'zbekiston hayoti misolida yoritildi.

Asosiy iqtisodiy tushunchalarni soddaroq qilib, oddiy tilda, misollar, jadvallar, grafiklar asosida tushuntirishga harakat qilindi.

Ushbu ma'ruzalar to'plami yangi standart talablari bo'yicha tuzilgan dastur asosida yozildi. To'plamda dasturdagi asosiy va zaruriy mavzular qamrab olingan. Lekin hajm cheklangan bo'lganligi uchun ko'pgina materiallar iloji boricha qisqartirib berildi. Shuning uchun to'plamda kamchilik va munozarali jihatlar ham bo'lishi mumkin.

To'plamda o'qitishning yangi texnologik xususiyatlari hisobga olinib, har bir mavzuda ma'ruza rejasi, asosiy tayanch tushunchalar va atamalar, takrorlash va munozara uchun savollar, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati keltirildi.

Iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha mazkur ma'ruzalar matni oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, undan o'rta-maxsus o'quv yurtlari va tinglovchilari, litsey o'quvchilari, aspirantlar va iqtisodiyot nazariyasi sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

Mualliflar to'plamning tuzilishi, mazmuni, muammolarning bayon qilinish tartibi va uslubi bo'yicha bildirilgan har qanday taklif-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar va keyingi o'quv qo'llanma, darsliklar tayyorlashda hisobga oladilar.

---

¹ Karimov I.A. "Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman". "Fidokor" gazetasi. 2000y. 8 iyun.

1–Ma'ruza. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA USLUBI

Ma'ruza rejasi

1. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.
2. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.
3. Iqtisodiyot nazariyasining tahlil usullari.
4. Iqtisodiyot nazariyasining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

1. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanini, uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyotning o'zi nima, uning vazifasi nimalardan iborat, degan savolga javob berish lozimdir. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti juda murakkab, ko'p qirrali va g'oyat chigal muammolarga boydir. Bu muammolar kishilarning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, fan, madaniyat, siyosat, mafkura, axloq, davlatni boshqarish sohalaridagi va nihoyat, oiladagi va boshqa faoliyat turlarining borgan sari ko'payib, rivojlanib hamda ularning o'zgarib borishi natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim masalalar bugungi kunda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo'lgan narsaga o'xshab ko'rinadi.

Masalan, bugun hammaga ma'lumki, kishilar yashashlari, siyosat, san'at, adabiyot, fan, ma'rifat, madaniyat, ta'lim bilan shug'ullanishlari uchun hayotiy ne'matlarni iste'mol qilishlari, kiyinishlari kerak. Buning uchun esa oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va turli xizmatlardan iborat hayotiy vositalar zarur. Har bir kishi, o'zining kundalik hayotida bir qancha muammolarga, ya'ni hayotiy ehtiyojlari – kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlari, bilim olish kabi ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan pul daromadlarini qaerdan, nima hisobiga topish kerak degan muammolarga duch keladi.

Shu muammolarni echish va o'z talablarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadilar. Demak, insonning turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigani moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlarni yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi tarzida bo'lgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot faqat uy yoki individual xo'jalikdan iborat emas, balki yirik xususiy xo'jalik, jamoa, hissadorlik, jamiyatlari davlat

xo'jaliklaridan, moliya va bank tizimlaridan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, kontsernlar, qo'shma korxonalar, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy aloqalardan iborat bo'lib, juda murakkab soha hisoblanadi. Buning ustiga barcha resurslarimiz — pul mablag'lari, tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari — hammasi cheksiz emas. Mana shu cheklangan resurslardan oqilona foydalanib, aholining to'xtovsiz o'sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish, unga eng kam resurs sarflab, ko'p samaraga erishish, resurslar va mahsulotlarni to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy mazmunidir.

Tarixiy taraqqiyot darajasiga qarab, turli davrlarda va turli mamlakatlarda iqtisodiyot turlicha bo'lishi mumkin. Hozirgacha iqtisodiyotning bir necha turi ma'lum:

1. An'anaviy iqtisodiyot;
2. Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot;
3. Bozor iqtisodiyoti.

Qamrov darajasiga qarab ham iqtisodiyot turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, jahon iqtisodiyoti, mamlakat iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, funktsional iqtisodiyot, mintaqa iqtisodiyoti; korxona yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti.

Ba'zan ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiktisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning **hammasi bir maqsadga bo'ysungan:** u ham bo'lsa insoniyatning yashashi, ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyojlarini qondirib borishdan iboratdir. Shunday ekan, **iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini** tashkil etib, uning o'zi ham insonsiz, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmunga ham ega emas. Insonning iqtisodiyotdagi juda katta va keng rolini qisqacha qilib quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Inson tabiatning bir bo'lagi, uning ajralmas qismi sifatida harakat qiladi, tabiat ashyolarining shaklini o'zgartirib, iste'molga yaroqli holga keltiradi, boshqacha qilib aytganda, inson iqtisodiyotning harakatga keltiruvchi kuchi, hamma tovar va xizmatlarining iste'molchisi, ularning ishlab chiqaruvchisi va yaratuvchisidir.

2. Inson hamma tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga etkazib beruvchi, bozor iqtisodiyoti sharoitida esa sotuvchisi rolini bajaradi. Bunda u ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasidagi aloqaning bajaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi.

3. Inson tovar va xizmatlarning sotib oluvchisi va binobarin, ularning iste'molchisi hamdir.

4. Inson iqtisodiyotning hamma darajalarida uning tashkilotchisi, boshqaruvchisi bo'lib, uning turli omillari, bo'laklari, sohalari o'rtasidagi uyg'unlikni, aloqalarni bir-biriga moslikni ta'minlovchi sifatida harakat qiladi. Insonning iqtisodiyotdagi roli uning hayotining turli davrlarida va bosqichlarida turlicha namoyon bo'ladi. U yoshligida va qariganida ko'proq iste'molchi bo'lib,

ya'ni boshqalar yaratgan tovarlar va xizmatlardan foydalanuvchi sifatida ko'zga tashlansa, ishlab turgan davrida ishlab chiqaruvchi, tashkilotchi, boshqaruvchi sifatida ish ko'radi, o'zi uchun, bolalarga va qariyalarga hayotiy ne'matlarni yaratadi va etkazib beradi. Sodda qilib aytganda, inson mehnat qobiliyatiga ega bo'lib, ishlab turgan vaqtida yoshlikda olgan qarzini uzadi, o'zini-o'zi ta'minlaydi, qarigan chog'i uchun zamin tayyorlaydi va yosh avlodga qarz beradi. Insoniyatning iqtisodiyotdagi roli uning tabiatdagi eng oliy tirik mavjudot ekanligi bilan, ya'ni, ongli ravishda ma'lum maqsadga qarata ijodiy mehnat qila olish qobiliyati bilan belgilanadi. Insonning boshqa tirik mavjudodlardan farqi ham uning ongli va ijodiy mehnat qila olishida, o'z faoliyati uchun zaruriy mehnat qurollarini yaratish qobiliyatiga egaligidadir.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning harakati bo'yicha iqtisodiyot turli fazalardan — ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarining birligidan iboratdir. Bularning ichida eng asosiysi va boshlang'ichi **ishlab chiqarish jarayonidir**. Chunki hamma tovar va xizmatlar xuddi shu bosqichda yaratiladi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi (ishlab chiqarish nima va qanday sodir bo'lishi haqida keyingi mavzuda so'z boradi).

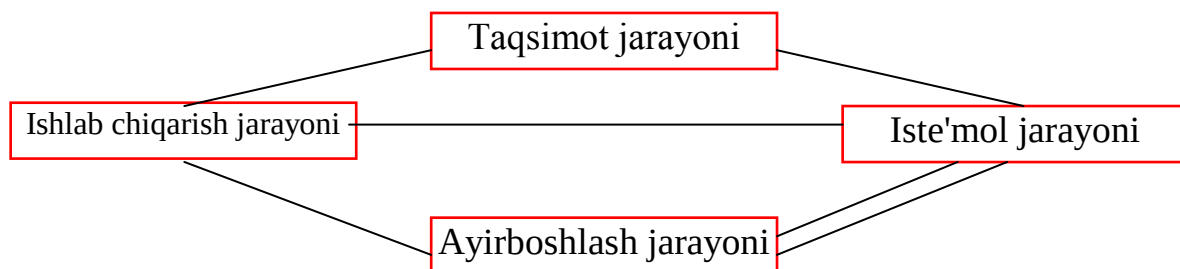
Ikkinchi muhim faza esa taqsimot jarayonidir. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari kapital va ishchi kuchi, tovar va xizmatlarning alohida turlari, ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, sohalar, hududlar va nihoyat, korxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Undan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar, ularning pul holdagi ko'rinishi bo'lgan daromadlar ham taqsimlanadi. Bunda ishlab chiqarish qanchalik rivojlangan bo'lsa taqsimlanadigan tovar va xizmatlar hajmi, binobarin daromadlar hajmi ham shuncha katta bo'ladi hamda daromadlar kishilarning qilgan mehnatining miqdori va sifatiga yoki qo'shgan kapitalining (pul, ishlab chiqarish vositalarining) miqdoriga qarab ular o'rtasida taqsimlanadi. Taqsimot qancha adolatli va to'g'ri bo'lsa, ishlab chiqarishning yuksalishiga shuncha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni rag'batlantiradi yoki aksincha.

Ayirboshlash jarayoni — iqtisodiyotning muhim fazasidir. Mehnat taqsimoti oqibatida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ba'zi turlarini ishlab chiqarishga, etkazib berishga ixtisoslashadilar, ayrim guruhlar esa boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarish, etkazib berish bo'yicha ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa — ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi sodir bo'ladi.

Iqtisodiyotning oxirgi fazasi iste'mol jarayonidir. Bu jarayonda tovarlar va xizmatlar turli kishilar, guruhlar tomonidan iste'mol qilinib, ularning ehtiyojlarini qondiradilar. Iste'mol ikki xil bo'ladi: ishlab chiqarish iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish iste'molida ishlab chiqarish vositalari (kapital) va ishchi kuchidan foydalanilib, unumli iste'mol qilinadi. Shaxsiy iste'mol jarayonida esa

iste'mol buyumlari pirovard foydalanilib, ular yo'qotiladi va o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zaruriyati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar harakati doimo to'xtovsiz takrorlanib turadigan jarayondir. Bu jarayonni ushbu chizmada tushunish osonroq bo'ladi.

1-chizma bayoni.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh muammosi ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Bu muammoni to'g'ri tushunish uchun, eng avvalo, ehtiyoj nimaligini, uning turlarini bilish zarurdir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, inson yashamog'i uchun, eng avvalo, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, uy-ro'zg'or buyumlari, transport hamda isitish va yoritish vositalari zarurdir. Bundan tashqari, inson kamol topmog'i uchun o'qib, bilim olishi, kasb o'rganishi, malaka egallashi va davolanishi, dam olishi, tomoshalar ko'rishi, turli xizmatlardan foydalanishi va boshqa juda ko'p hayotiy narsalarga ehtiyojmanddir. **Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyati iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.**

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlardan hamda xizmatlardan iborat bo'ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Moddiy ehtiyojlar, bu avvalo, kishilarning o'zlariga foydali bo'lgan ne'matlarni xarid qilish va foydalanishga bo'lgan xohishlaridir. Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy predmetlarni (oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, engil avtomobil va h. k.) o'z ichiga oladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, bir necha yil oldin zeb-ziynat buyumi dabdaba bo'lib hisoblangan narsa endi eng oddiy hayotiy zarur predmetga aylanishi mumkin. Xizmatlar ham moddiy ne'matlar kabi ma'lum ehtiyojlarni qondiradi. Masalan, shaxsiy avtomashinani remont qildirish, soch oldirish, huquqshunos maslahatidan foydalanish kabi xizmatlar moddiy tovarlar bilan bir qatorda kishilarning ehtiyojlarini qondiradi.

Jamiyatning moddiy ehtiyojlari korxonalar va davlat muassasalari ehtiyojlarini ham o'z ichiga oladi. Korxonalarga ishlab chiqarish maqsadlarini amalga

oshirish, ya'ni tovarlar ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi kerak. Davlat jamoa va xususiy korxonalar mamlakat aholisining umumiy ehtiyojlarini aks ettirib, avtomobil va temir yo'llari, maktablar, kasalxonalar qurilishiga harakat qiladi.

Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo'lish, har xil tomoshalar ko'rish kabi ko'plab ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Ehtiyojlar yakka tarzda va birgalikda qondirilishi mumkin. Bu esa ehtiyojning xarakteriga va uni qondiruvchi ob'ektlar xususiyatiga bog'liq. Shunday buyum va xizmat turlari borki, ulardan faqat birgalikda foydalanish mumkin. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalardan, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngil ochar tomoshalarni birgalikda ko'rish kabilar shular jumlasidandir.

Jamiyat ehtiyojlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

a) Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi. Iqtisodiyoti rivojlanishdan orqada qolgan mamlakatlarda ehtiyojlar doirasi tor va past bo'ladi. Aksincha, iqtisodiyoti gurkurab rivojlangan mamlakatlarda ehtiyojlar doirasi keng va xilma-xil bo'ladi.

b) Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum. Agar jamiyatdagi tuzum bozor iqtisodiyoti yoki kapitalistik printsiplar asosida qurilgan bo'lsa, undagi ijtimoiy guruhlar boylar va kambag'allar, mulkdor va mulksizlarga bo'linib, ularga mansub kishilar ehtiyojlari o'rtasida katta farq mavjud bo'ladi. Yuqori daromad oluvchilar juda sifatli noyob mahsulotlar va xizmatlarga ehtiyoj bildirsalar, kambag'allarning ehtiyojlari o'z hayotini saqlash uchun juda zarur mahsulotlar va xizmatlar bilangina cheklanadi.

v) Tabiiy — geografik sharoitlar. Ular ham ehtiyojlarning miqdori va turiga ta'sir qiluvchi omillardir. Nisbatan sovuq iqlim sharoitida, issiq iqlim sharoitiga qaraganda hayot kechirish uchun oqsil va yog'ga boy oziq-ovqat, issiq kiyim — kechak, uy va transport vositalariga ko'proq ehtiyoj bo'ladi.

g) Tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar ham ehtiyojlarga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, tarixan shakllangan milliy va diniy marosimlar, urf-odatlar, Navro'z bayrami, ro'za va hayitlar o'ziga xos ehtiyojlarni yuzaga keltiradi.

d) Aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar ham ehtiyojlarga ta'sir etuvchi asosiy omillardan hisoblanadi.

e) Nihoyat, xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar, ayniqsa, ular o'rtasidagi mahsulot va axborot ayirboshlash yangi ehtiyojlarning keng tarqalishiga olib keladi.

Alohida kishilarning ehtiyojlari ularning yoshi, jinsi, oilaviy ahvoli, kasbi, mehnatning xarakteri kabi omillarga bog'liq. Masalan, keksa kishilar yoshlardan farq qilib, engil hazm bo'ladigan ovqatga, dori-darmonga, shovqin-suronsiz yashash muhitiga ko'proq ehtiyoj sezadilar. Ko'p bolali oilalarda bolalar kiyimi, o'yinchoqlarga ehtiyoj bo'lsa, farzandsiz oilalarda bunday ehtiyojlar bo'lmaydi. Alohida kishilar ehtiyojlariga kuchli ta'sir qiluvchi omillar shundan iboratki, murakkab, og'ir va engil mehnat turlari bilan shug'ullanuvchi kishilar ehtiyojlari bir-biridan tubdan farq qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilmagan ehtiyojlar bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo'lishi, keng reklamaning ta'siri va savdoning rag'batlantirishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. Shunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi shaxslar, muassasa va korxonalarning ehtiyojlari cheksizligi, ularning to'xtovsiz yangilanib va o'sib borishi tabiiydir. Bu ehtiyojlarning to'xtovsiz o'sib borishi iqtisodiy qonunda o'z ifodasini topadi. Bunday qonun nafaqat ehtiyojlarning miqdoran o'sib borishini, balki ularning tarkiban yangilanib turishini, eskilarining o'rniga yangilarining kelishini bildiradi. Ehtiyojlarning o'sib borish qonuni ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi. Ishlab chiqarish ehtiyojlarni qondirishga qaratiladi va uning rivojlanishi yangi ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Ishlab chiqarish baynalminal tus olishi bilan ishlab chiqarish va ehtiyoj o'rtasidagi bog'liqlik xalqaro miqyosda aks etadi. Ma'lum bir mamlakatda paydo bo'lgan ehtiyoj boshqalariga tarqalib, xalqaro xarakterga ega bo'ladi. Masalan, komp'yuter bir mamlakatda paydo bo'lib, tez orada unga ehtiyoj dunyo miqyosida tarqaldi. Xalqaro aloqalar rivojlanib borgani sari ehtiyojlarning milliy xususiyatlari bilan bir qatorda uning millatlararo, baynalminal belgilari rivoj topib boradi.

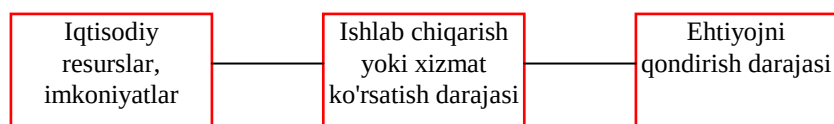
Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, komp'yuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi bir tekis, uzluksiz bo'lmaydi. Uning o'sishiga qarshi ta'sir qiluvchi omillar ham mavjud bo'ladi. Ishlab chiqarish holati, jamiyatdagi hukmron munosabatlar, favqulodda yuz beradigan holatlar (urushlar, iqtisodiy tizim almashishi) va tabiiy ofatlar: zilzila, suv toshqini, yong'in kabilar ehtiyojlarning o'sib borishiga qarshi ta'sir ko'rsatuvchi omillardir. Shunday qilib, ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni mavjud ehtiyojlarning miqdoran o'sib borishida, mutlaqo yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishida, muayyan ehtiyojlar doirasida turli ehtiyojlar nisbatining o'zgarishida va bir ehtiyojning boshqasi bilan almashinishida namoyon bo'ladi. Ehtiyojlarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. **Iqtisodiy resurslar deganda jamiyat, mamlakat, ayrim korxona va firma, oila ixtiyorida to'plangan va ayni vaqtda mavjud bo'lgan va tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchiga etkazib berishda va iste'mol jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan imkoniyatlar, qo'r-qutlar va manbalar tushuniladi.** Tabiiy resurslar (er, suv, o'rmon, er osti boyliklari), ishchi kuchi resurslari, moddiy resurslar (binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, ularning qo'r-qutlari, pul mablag'lari va boshqalari) ana shular jumlasidandir. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, bunda ularga ishlab chiqarishda qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul resurslari

kiradi. Iqtisodiy resurslar cheklanganligi tufayli hamma odamlar xohlagan iste'mol buyumlarini, transport vositalarini va boshqa narsalarni darhol sotib ololmaydi va xohlagancha iste'mol qila olmaydi. Har bir kishi, hatto eng ko'zga ko'ringan davlat arbobi, sahna yoki sport yulduzi ham bu muammoga duch keladi. Resurslar cheklanganligi faqatgina iste'molni emas, shu bilan birga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni ham cheklab qo'yadi. Buning natijasida har bir korxona, mamlakat o'z imkoniyatlarini hisobga olib, tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma turini birdaniga emas, uning shu davr uchun eng kerakli bo'lgan sohalarini tanlab kengaytirish va rivojlantirishga e'tibor beradi, resurslarni birinchi navbatda ularga jalb qiladi. Masalan, O'zbekiston endi mustaqillikka erishgan dastlabki paytda respublikamizning energiya mustaqilligini ta'minlash uchun neft' qazib olish va gaz kondensati ishlab chiqarishga nisbatan qo'proq mablag' ajratishga majbur bo'ldi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida Davlat mavjud pul va valyuta zahiralari chetdan iste'mol buyumlarini sotib olib kelishga emas, ularni cheklab, investitsiya tovarlarini, ya'ni yangi texnika va texnologiyalarni sotib olib kelishga qaratadi. Bunday ayrim sohalarga e'tibor va mablag' sarflash kuchaytirilgan sharoitda boshqa sohalarga ajratiladigan mablag'larni ob'ektiv ravishda nisbatan kamaytirishga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Yangi texnikalar va texnologiyalar, bir tomondan, mehnat unumdorligini, ekinlar hosildorligini oshirish, energiya, yonilg'i, mehnat va boshqa moddiy resurslarni tejash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, yangi material, xom ashyo, energiya va boshqa resurslar manbalarini topib, hayotga jalb etish imkonini beradi: jumladan, erning chuqur qatlamlaridagi boyliklarni topish va ishga tushirish, jahon okeanining uzoq va chuqur joylaridagi resurslaridan foydalanish, quyosh energiyasidan foydalanish va h. k. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

1-chizma bayoni.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirishning darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi.

1. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;

2. Mavjud resurslarning har bir birligidan tejab — tergab, samarali foydalanish;

3. Fan – texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom-ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish;

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

2. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.

Кар-бир фан ыз предметини категориялар ёрдамида текширгани каби ильтисодиёт назарияси кам ыз категорияларига эга.

Ильтисодий категориялар - жамиятнинг ильтисодий қаёт шароитини умумлаштириб акс эттирувчи мантилий тушунчалар бўлиб, улар реал ильтисодий воъеликнинг инъикоси, ифодасидир. Категориялар илмий фикрлаш мақсули бўлиб қаётда учрайдиган тушунчалардан фаръ лилади.

Категорияларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- умумильтисодий категориялар - ильтисодий қаётнинг қамма босъичларига қос бўлган тушунчалар. Масалан, ишлаб чиъариш, эктиёж, мулк, иш ваъти.

- формацион махсус категориялар - ильтисодий таральиётнинг муайян тарихий босъичига қос бўлган ыткинчи муносабатларни ифодаловчи махсус категориялардир, (эксплуатация, рента, ортиъча ақоли, лашшоъланиш)

- даврий оралиъ категориялар - умуминсоний характердаги, лекин бир нечта ильтисодий тизимлар шароитида амал лилувчи, узоль даврда сальланувчи тушунчалар. (товар, пул, талаб, таклиф, маркетинг, нарх)

Ильтисодиёт назариясида ильтисодий қодисаларнинг белгиларини умумлаштириш асосида лонунларда таърифланади.

Ильтисодий лонунлар ильтисодий муносабатлар тизимидаги ишлаб чиъариш тальсимот, айирбошлаш ва истеймол соқаларида ызаро ички боъланишда ва алоъадорликда юзага келиб турадиган узвий ильтисодий заруратни тальазо этувчи сабаб-оъибат, алоъа боъланишларидир. Ильтисодий лонунлар маълум ильтисодий жараён ва қодисаларнинг муъаррарлигини акс эттириб, объектив қарактерга эга, яъни одамларнинг онги ва иродасига боълиъ бўлмаган қолда қаракат лиладилар, лекин кишилик жамияти вужудга келиши билан юзага келганлар. Ильтисодий лонунлар уч гуруҳга бўлинади:

- умумильтисодий лонунлар жамият таральиётининг қамма босъичларида, ильтисодиётнинг аниъ ижтимоий шаклидан латьий назар амал лилувчи лонунлар. Уларга меқнат тальсимоти, жамъариш, меқнат унумдорлигининг ысиб бориши, эктиёжларнинг юксалиши ва бошъа лонунлар киради;

- формацион махсус љонун иљтисодий таральїётнинг муайян босљичига кос бњлган, шу тизимнинг њзига кос кўсусиятларини ифода этувчи љонунлар. Улар жумласига феодализм, капитализм шунингдек социализм тузумига кос љонунлар киради.

- даврий оралиљ љонунлар иљтисодий муносабатларнинг, ишлаб чиљарувчи кучлар таральїётининг муайян даражасини вужудга келтирган кўсусиятларни ифода этади. Бу кўсусиятлар бир нечта ишлаб чиљариш усулига кос бњлиб, уларни бирлаштириб, боћлаб туради. Улар жумласига љиймат љонуни, иљтисодий њсиш ва бошљалар киради.

3. Iqtisodiyot nazariyasining tahlil usullari.

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning bilish usulining qaror topishi bilan ham bog'liqdir. Uslubiyat — bu ilmiy bilishning printsiplar tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy xarakterga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul printsiplari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo'llaniladigan bu printsiplar quyidagilardir:

- Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi.

- Iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish. Bu erda shu narsani hisobga olmoq lozimki, biron-bir iqtisodiy hodisa o'zi bir jarayonning oqibati, natijasi bo'lgani holda, boshqa bir iqtisodiy jarayonga sabab yoki omil bo'lishi mumkin. Masalan, mashina, stanok, asbob-uskunalar bir ishlab chiqarish jarayonining oqibati, natijasi bo'lgani holda ikkinchi ishlab chiqarish jarayonining omili, sababi bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar taqsimot va iste'mol sohalarida o'zgarish bo'lishiga, qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar esa sanoatda o'zgarish bo'lishiga turtki bo'ladi, va h. k.

- Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, pastdan yuqorigacha rivojlanishida deb qarash. Bu erda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

- Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro

chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektik printsiplarni qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Dialektik dunyoqarash — bu qadimgi yunon falsafasidan boshlab to hozirgacha butun kishilik jamiyati ma'naviy taraqqiyoti tarixida inson aql-idroki erishgan buyuk yutuqdir. Dialektik uslubiyatning mohiyati o'rganilayotgan jarayonning ichki ziddiyatlar tufayli o'z-o'zidan harakatda bo'lishini tushuntirishdan iborat va bu narsa har qanday haqiqiy fanga, jumladan iqtisodiyot nazariyasi faniga ham taaluqlidir.

Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiya usulidir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraktsiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli — tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Tahlil va sintez usuli. Tahlil — bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish. Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiktisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, baho tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Макроіқтисодий тahlil макромутаносибликни та'минлаш асосида миллий іқтисодийотнинг то'лалигича faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, bahoning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining ish bilan bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroіқтисодийот va макроіқтисодийот o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Іқтисодий jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida іқтисодий jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

4. Іқтисодийот nazariyasining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

Ільтисодий фан тарихи билан лъислъача танишгандан сњнг, унинг предметига таъриф бериш мумкин. Лекин лъуйидагиларга алоқида эътибор бериш керак.

Биринчидан, ильтисодиёт-жамият қаётини зарур бълган моддий неъматлар ва хизматлар билан таъминловчи хъжалик тармоъларининг йиђиндисидир.

Иккинчидан, ильтисодиётнинг вужудга келиши ва ривожлантирилиши инсонларнинг эктіёжлари билан бођлилдир. Биз биламизки, эктіёжларнинг лъондирилиши янада юъорироль эктіёжларнинг пайдо бълишига олиб келади.

Учинчидан, жамият қаётида асосий соқа ильтисодий соқадир, чунки унинг ривожланиш даражаси инсон қаётининг бошља соқаларини мавжуд бълиши ва ривожланиши билан бођлиль бълади.

Ільтисодий жараёниларни тадъиль лъилишга у ёки бу ёндашувга лъараб фаннинг таърифи фаръланади. К.Маркс нуътaи назаридан сиёсий ильтисод инсонлар ъртасидаги жамиятни ривожланишини хар қил босльичларда моддий неъматларни ишлаб чильариш, таъсимлаш, айрбошлаш ва истеъмол лъилиш жараёнларидан таркиб топадиган инсонлар ъртасидаги муносабатларини ърганади.

Экономикс дарслигида, биринчидан, чекланган ресурслар дунёсида моддий неъматларни ишлаб чильариш, таъсимлаш, айрбошлаш ва истеъмол лъилиш жараёнида инсонларнинг қатти қаракатлари ъзини тутиши тадъиль этадилади. Иккинчидан, инсоннинг моддий эктіёжларни юъори даражада лъондириш маъсадида чегараланган ресурслардан самарали фойдаланишни ърганади. Юъоридагилардан келиб чильан қолда фанга лъуйидагича таъриф бериш мумкин. Ільтисодиёт назарияси инсонни чексиз эктіёжларини юъори даражада лъондириш учун, чекланган ильтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш йълларини танлаш шароитида

кишилик жамиятининг ривожланиш лонуни ва лонуниятларини ѳрганади. Шунингдек, илтисодиёт назарияси илтисодий тизмларни эволюцияси, миллий бойлик ва жамият фаровонлигини ошириш манбалари ва қаракатга келтирувчи кучларни тақлил этишни қам ѳз ичига олади. Илтисодиёт назарияси фани барча илтисодий фанларнинг пойдевори ва давлат илтисодий сиёсатининг илмий асоси қисобланади.

Иктисодиёт назариясининг ривожланиш интеграция ва дифференция ѳнли билан амалга ошганди. Илтисодиёт назариясининг ривожланиши натижасида тармоль илтисоди фанлари ажралиб чилъан.

Илтисодни тақлил лилишнинг даражасига лараб илтисодий фанлар тармоль (саноат илтисодиёти, лишлоль илтисодиёти, савдо ва транспорт илтисодиёти ва қ.қ.) тармольлараро (молия ва кредит, капитал маблаћлар самарадорлиги ва қ.қ. қамада минталавий жақон илтисоди, АЎШ илтисоди ва қ.қ.) илтисодий фанларга ажратилади.

Фанларни амалиётида лълланишига лараб фундаментал ва амалий илтисодиётига ажратадилар. Статистика фанининг вужудга келишида қам илтисодиёт назариясининг ақамиятини айтиб ѳтиш мумкин. Қозирги вальтда фундаментал тадлийотларни олиб боришда илтисодий-математик усулларни лъллашнинг роли ошиб бораётганлигини таъкидлаш лозим.

Илтисодиёт назариясининг ривожланиб бориши давлатнинг илтисодий сиёсатга таъсирини айтиб ѳтиш билан бирга, мамлакатда олиб борилаётган сиёсат, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисида лабул лилинаётган ларор ва қужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти режаларининг қам илтисодиёт назариясининг ривожланишига таъсирини таъкидлаш зарур.

Илтисодиёт назарияси фанининг луйидаги вазифалари бор:

- билиш вазифаси - илтисодиёт назарияси ралям ва далиларни келтириш билан чегараланиб лолмай, уларни назарий ва илмий жикатдан чуљур тақлил лилиб, жамиятнинг ривожланиш лонуниятларини очиб беради;

- ѳоявий вазифа - омманинг илмий дунёларашини, илћор илтисодий ва сиёсий онгини шакллантиришда муқим рол ѳйнайди. Илтисодиёт назариясининг ѳоявий вазифаси ёрдамида жамиятдаги иллатлар танлид лилинади, жамият таральиётига тћћанољ бћлиб турувчи камчиликлар очиб ташланади. гоявий вазифа ёрдамида жамиятдаги муаммолар ва уларни бартараф лилиш ѳнллари назарий жикатдан асослаб берилади.

- амалий вазифалар - илтисодий назария хћжалик юритишнинг энг лулай лоидалари ва услубларини ишлаб чилъиш, давлатнинг илтисодий сиёсатини илмий асослаб беришдир;

- танлидий вазифаси - қар-хил ишлаб чилъариш усулларининг ютуљ ва камчиликларини аниљлашдан иборат.

- методологик вазифаси - бошља конкрет фанлар учун манба бћлиб қисобланади. Буларга тармольлар илтисоди, саноат илтисоди, лурилиш илтисоди (фанлари ва мақсус илтисодий фанлар) (меқнат илтисоди, молия статистика ва бошљалар) киради.

Ўзбекистон Республикасида кўп партиявийлик, кўп фикрлик шароитида вужудга келаётган ҳоявий ларашлар бир маъсадга хизмат қилиши керак. Бу қалъда И.А.Каримов иккинчи чалъириль Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги 22 январ 2000 йилдаги маърузасида “... турли лараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий латламлар, сиёсий куч ва қаракатларнинг нъзига қос маъсадларини уйғунлаштирувчи ҳоя-юрт тинчлиги, Ватан равнаъи, халъ манфаати-барчамиз учун бирдек муъаддас бўлиши керак” - деб таъкидлади! (И.А. Каримов “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон қаёт пировард маъсадимиз” Т. “Ўзбекистон” 2000 й).

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyot – cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, insonlar uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va etkazib berishga qaratilgan va chambarchas bog'liqlikda amal qiladigan faoliyatlar birligidir.

Ehtiyoj – insonlarning yashashi va kamol topishi uchun kerakli hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyatdir.

Iqtisodiy resurslar – ma'lum davrda ma'lum bir mamlakat ixtiyorida to'plangan va mavjud bo'lgan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchilarga etkazib berish va iste'mol jarayonlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan vositalar, qo'r-qutlar, imkoniyatlar va manbalardir.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va ulardan foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlari tizimini, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun – qoidalarini o'rganishdan iboratdir.

Uslubiyat – iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning printsiplari, yo'llari, qonun – qoidalari, aniq hadislari tizimidir.

Ilmiy abstraktsiya – iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishda qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, tahlil paytida halaqit beruvchi ikkinchi darajali voqea – hodisalarni e'tibordan chetlashtirib, asosiy o'rganilayotgan hodisaning asl mohiyatiga fikrni qaratishdir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Ehtiyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga ta'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va etkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiylari hisoblanadi?
5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?

6. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
7. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

Asosiy adabiyotlar

2- Ma'ruza. Sotsial iqtisodiy ehtiyojlar. Iqtisodiy faoliyat va ishlab chiqarish.

Mavzu rejalari:

1. Ehtiyojlarning yuksalishi.
  2. O'zbekistonda ehtiyojlarni qondirish xususiyatlari.
  3. Ehtiyojlarni qondirish vositalari.
  4. Iqtisodiy faoliyat mazmuni va uning turlari.
  5. Ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy mazmuni va ijtimoiy shakllari.
- Ishlab chiqarish omillari va ularni birikish usullari.
6. Ishlab chiqarishning I va II bo'linmalari, ularning iqtisodiy funksiyalari.
  7. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.

1. Ehtiyojlarning yuksalishi.

Кар ьандай жамиятнинг пировард маъсади жамият аъзоларининг эътиёжини ьондиришдир. Шуни таъкидлаш керакки, иьтисодиёт каётий эътиёжни ьондириш воситасидир. Кишиларнинг яшашлари ва инсон сифатида камол топишлари учун зарур нарсалар уларнинг каётий эътиёжларини ташкил этади. Эътиёжларни ьуйидаги гурукларга бьлиш мумкин:

- моддий эътиёжлар;
- ижтимоий эътиёжлар;
- меънат ьилиш эътиёжи.

Моддий эътиёжлар дегенда кишиларнинг товар ва хизматларда бьлган талаби, унинг нафлилиги камда харид ьилиш имконияти тушунилади. Моддий эътиёжлар ьз навбатида:

1. Биринчи даражали эътиёжлар
2. Иккинчи даражали эътиёжлар (кашамат буюмларига) ажратилади.

Кизмат кьрсатиш сокаси кам кишилар эътиёжини ьондиради. Масалан, сартарошлик, автомобилни таъмирлаш кабилар. Кишиларнинг эътиёжлари ва унинг ьондирилиш даражаси ишлаб чильариш муносабатларининг характери ва ишлаб чильариш кучларининг ривожланиш даражасига боълиь. Жамият моддий неъматларни яратгандагина унга эътиёж туъилади.

Шунинг учун ишлаб чиљариш муносабатлари бирламчи, кишилар эќтиёжларининг ъондирилиши иккиламчи ќисобланади. Эќтиёжларнинг бундай ќолда намоён бўлиши иљтисодий ъонун эканлигини ифодалайди. Лекин кишилар эќтиёжларининг ошиши пассив ќолат бўлмай, у ќам ишлаб чиљариш муносабатларига таъсир ътказади. Масалан, кишиларнинг маќсулотларни харид ъилиш ъобилияти пасайганда ишлаб чиљариш муносабатлари издан чиљиши натижасида ортиљча ишлаб чиљариш инљироз вужудга келади. Эќтиёжларнинг ъондириш даражасига ъараб улар:

- ќозирги даврдаги эќтиёжлари,
- ќальий эќтиёжлар,
- мутлољ эќтиёжларга бўлинади,

Ќозирги даврда эќтиёжлар - минимум эќтиёжларга мос келади.

Ќальий эќтиёжлар деганда кишиларнинг нормал ќолда ъз эќтиёжларни ъондириш тушунилади.

Абсолют эќтиёжлар бу кишиларнинг орзу ќавасларидир.

Ќамиятнинг ривожланиши билан эќтиёжлар трансформацияси вужудга келади. Вальт ътиши билан ќальий эќтиёж ќозирги эќтиёжга, абсолют эќтиёж ќальий эќтиёжга айланади. Давлатнинг социал сиёсати кишиларнинг ќальий эќтиёжларини ъондиришга ъаратилади. Ќальий эќтиёжларни ъондириш деганда жамият аъзоларининг нормал овљатланиши, кийиниши, нормал экологик муќитда яшаши тушунилади. Демаќ, жамиятнинг ривожланиши билан моддий неъматлар књпаяди, кишиларнинг эќтиёжлари ќам тњхтовсиз ошиб боради. Бундай ќолат эса кишилар эќтиёжининг чексиз эканлигини ифодалайди. Моддий неъматларга айрим шахсларгина эмас, балки корхона, фирма, давлатлар ќам эќтиёж сезадилар. Улар машина, бино, омборхоналарга эѓалик ъилишни ќохлайдилар.

Кишиларнинг корхона ва давлат эќтиёжларининг чексиз эканлиги, ресурсларнинг чекланганлиги шароитида амалга оширилади.

Кишилар ъз эќтиёжларини ъондириш жараёнида даромадларидан самарали фойдаланишга ќаракат ъиладилар. Даромадларига мос келадиган моддий неъматларни харид ъилганда танлашга ќаракат ъиладилар. Бундай ќолат давлат ва корхона миљёсида амалга ошади.

Эќтиёжларни, ресурсларнинг чекланганлиги шароитида тњлиљ ъондириш мумкин эмас. Лекин иљтисоднинг пировард маљсади кишилар эќтиёжини ъондириш ќисобланади. Бундай ќолда иљтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш талаб этилади. Иљтисодий ресурслар - бу табиат, меќнат, инсон томонидан яратилган неъматлар бўлиб, улардан маќсулот ишлаб чиљариш ва ќизматларни амалга оширишда фойдаланилади.

2. O'zbekistonda ehtiyojlarni qondirish xususiyatlari.

Ильтисодий ресурслар юъорида айтиб ьтилганидек кам ва чегаралангандир. Демак ишлаб чиъаришнинг кам чегараси бор. Дунёда энг бой бьлган давлат Америка Ыъшма Штатларида аколи жон бошига ьртача 19755 долл. (1988 й.) ялпи ички маъсулот тьъри келган.

Давлатнинг ильтисодий льудрати ва унинг техникавий тарраъиети ильтисодий ресурсларга ва улардан самарали фойдаланишга боълиль.

Ильтисодий ресурсларга: молиявий, моддий, меънат ресурслари камда тадбиркорлик фаолияти киради. Моддий ресурслар мамлакатда мавжуд бьлган табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш, айлнльса Ызбекистон Республикаси жако́н ильтисодига льъшилган даврда му́ким а́камият касб этади.

Сънгги охирги 10 йил катта конлар фондининг камайиши натижасида уларни льидириш, айлнльса катта ишлаш самарадорлигини ошириш муаммосини кал льилиш талаб льилинмольда. Ызбекистон фахрланса арзийдиган табиий ресурсларига эга. Мамлакатимизда Менделеев даврий системасида мавжуд бьлган элементларнинг деярли каммаси бор. Шу кунда 2,7 минг льазилма бойликларининг манбаи топилган. Ызбекистонда мавжуд бьлган мадан хом ашёларнинг льийимати 3,3 триллион АЪШ долларида баколанган. Кар йили Республикада 5,5 млрд. доллар атрофида ер ости бойликлари льазиб олинмольда. Республика олтин закиралари бьйича дунё 4 ьринда, уран бьйича 7-8 ьринни эгаллайди.

Ызбекистон катта мильдорда ёльилъи энергетика ресурсларига эга. Ызбекистон Республикасининг яна бир ьзига ко́с ку́сусиятларидан бири ернинг унумдорлик даражаси юъори эканлигидир.

“Бу ьз навбатида, бой табиий закираларимиз, минерал хом ашё, меънат ресурсларидан, интеллектуал камда илмий техникавий салокиятларимиздан тьлиль ва самарали фойдаланишни таъазо этади”. И.А.Каримов Иккинчи чальириль Ызбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи сессиясидан маъруза. 2000 йил 22 январь. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон каёт-пировард маъсадимиз”.. Тошкент, “Ызбекистон”, 2000 йил. 23 бет.

Ресурслардан самарали фойдаланиш кам каражат льилиб кьп маъсулот олиш билангина ифодаланмайди. Ресурслардан самарали фойдаланишга: чильтисиз технологияни жорий льилиш, кимоя иншоатларини яратилиши (льишлоъ хьжалигида) чильтларини йиъиш ва льайта ишлаш кабилар киради. Кисоб-китобларга льараганда иккиламчи алюминиъ льайта льуйилганда, бирламчи ко́сил льилинганга нисбатан 95% кам энергия сарфланган. Темирларга льайта ишлов бериш натижасида олинган тайёр маъсулотларга 75% кам энергия сарфланган. Ыоъозга льайта ишлов бериш натижасида кар бир тоннасига 250 киловатт-соат энергия кам сафланган. Демак, ресурслардан самарали фойдаланиш натижасида кишиларнинг моддий эктиёжлари билан маънавий эктиёжлари кам льондирилади. Яъни кишилар на фальат ейиш, ичиш, кийинишга балки озода яшашга, соф каводан нафас олишга, жамиятда ьзларини льулай ва эркин тутишга кам

эҳтиёж сезадилар. Демак, кишиларнинг бундай эҳтиёжлари самарадорлик ва унинг кўрсаткичлари юлори бўлгандагина нормал қолда бўлдирилади.

3. Ehtiyojlarni qondirish vositalari.

Жамият эҳтиёжларига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Булар қуйидагилар:

а) Жамиятнинг иқтисодий тараққиёт даражаси. Иқтисодиёти ривожланишдан орқада қолган мамлакатларда эҳтиёжлар доираси тор ва паст бўлади. Аксинча, иқтисодиёти гуркураб ривожланган мамлакатларда эҳтиёжлар доираси кенг ва хилма-хил бўлади.

б) Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий тузум. Агар жамиятдаги тузум бозор иқтисодиёти ёки капиталистик принциплар асосида қурилган бўлса, ундаги ижтимоий гуруҳлар бойлар ва камбағаллар, мулкдор ва мулксизларга бўлиниб, уларга мансуб кишилар эҳтиёжлари ўртасида катта фарқ мавжуд бўлади. Юқори даромад олувчилар жуда сифатли ноёб маҳсулотлар ва хизматларга эҳтиёж билдирса, камбағалларнинг эҳтиёжлари ўз ҳаётини сақлаш учун жуда зарур маҳсулотлар ва хизматлар билангина чекланади.

в) Табиий — географик шароитлар. Улар ҳам эҳтиёжларнинг миқдори ва турига таъсир қилувчи омиллардир. Нисбатан совуқ иқлим шароитида, иссиқ иқлим шароитига қараганда ҳаёт кечириш учун оқсил ва ёғга бой озиқ-овқат, иссиқ кийим — кечак, уй ва транспорт воситаларига кўпроқ эҳтиёж бўлади.

г) Тарихий-миллий анъаналар ва урф-одатлар ҳам эҳтиёжларга таъсир кўрсатади. Масалан, тарихан шаклланган миллий ва диний маросимлар, урф-одатлар, Наврўз байрами, рўза ва ҳайитлар ўзига хос эҳтиёжларни юзага келтиради.

д) Аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркибидаги ўзгаришлар ҳам эҳтиёжларга таъсир этувчи асосий омиллардан ҳисобланади.

е) Ниҳоят, халқаро, давлатлар, миллатлар ва минтақалар ўртасидаги алоқалар, айниқса, улар ўртасидаги маҳсулот ва ахборот айирбошлаш янги эҳтиёжларнинг кенг тарқалишига олиб келади.

Алоҳида кишиларнинг эҳтиёжлари уларнинг ёши, жинси, оилавий аҳволи, касби, меҳнатнинг характери каби омилларга боғлиқ. Масалан, кекса кишилар ёшлардан фарқ қилиб, енгил ҳазм бўладиган овқатга, дори-дармонга, шовқин-суронсиз яшаш муҳитига кўпроқ эҳтиёж сезадилар. Кўп болали оилаларда болалар кийими, ўйинчоқларга эҳтиёж бўлса, фарзандсиз оилаларда бундай эҳтиёжлар бўлмайди. Алоҳида кишилар эҳтиёжларига кучли таъсир қилувчи омиллар шундан иборатки, мураккаб, оғир ва енгил меҳнат турлари билан шуғулланувчи кишилар эҳтиёжлари бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Ижтимоий-иқтисодий, шу жумладан, моддий эҳтиёжларни тўлиқ қондириш мумкин эмас. Жамиятда ҳар бир маълум даврда кўплаб қондирилмаган эҳтиёжлар бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмларнинг

пайдо бўлиши, кенг рекламанинг таъсири ва савдонинг рағбатлантириши натижасида эҳтиёжлар ўзгаради ва кўпайиб боради. Шундай экан, жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи шахслар, муассаса ва корхоналарнинг эҳтиёжлари чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб ва ўсиб бориши табиийдир. Бу эҳтиёжларнинг тўхтовсиз ўсиб бориши иқтисодий қонунда ўз ифодасини топади. Бундай қонун нафақат эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришини, балки уларнинг таркибан янгиланиб туришини, эскиларининг ўрнига янгиларининг келишини билдиради. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасидаги узвий тўғридан-тўғри боғлиқликни акс эттиради. Ишлаб чиқариш эҳтиёжларни қондиришга қаратилади ва унинг ривожланиши янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Ишлаб чиқариш байналминал тус олиши билан ишлаб чиқариш ва эҳтиёж ўртасидаги боғлиқлик халқаро миқёсда акс этади. Маълум бир мамлакатда пайдо бўлган эҳтиёж бошқаларига тарқалиб, халқаро характерга эга бўлади. Масалан, компьютер бир мамлакатда пайдо бўлиб, тез орада унга эҳтиёж дунё миқёсида тарқалди. Халқаро алоқалар ривожланиб боргани сари эҳтиёжларнинг миллий хусусиятлари билан бир қаторда унинг миллатлараро, байналминал белгилари ривож топиб боради.

Эҳтиёжларнинг ўзи ҳам бир-бирини тақозо қилади. Бир эҳтиёж ўз орқасидан бошқа бир эҳтиёжни келтириб чиқаради. Масалан, компьютер техникасига эҳтиёжнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида уни ишлатишни ўрганиш, унга хизмат кўрсатиш, дастур тузиш каби эҳтиёжларни келтириб чиқаради.

Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши бир текис, узлуксиз бўлмайди. Унинг ўсишига қарши таъсир қилувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Ишлаб чиқариш ҳолати, жамиятдаги ҳукмрон муносабатлар, ғавқулдда юз берадиган ҳолатлар (урушлар, иқтисодий тизим алмашиши) ва табиий офатлар: зилзила, сув тошқини, ёнғин каби эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қарши таъсир кўрсатувчи омиллардир. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг ўсиб бориши қонуни мавжуд эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришида, мутлақо янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлишида, муайян эҳтиёжлар доирасида турли эҳтиёжлар нисбатининг ўзгаришида ва бир эҳтиёжнинг бошқаси билан алмашилишида намоён бўлади. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши, уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланади.

4. Iqtisodiy faoliyat mazmuni va uning turlari.

2 — Ma'ruza. ISHLAB CHIQARISH OMILLARI.

REJA

1. Ishlab chiqarish omillari.
2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni.
3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.

1. Ishlab chiqarish omillari

Moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratish, xizmatlar ko'rsatish inson hayoti, uning yashashi va kamol topishi uchun moddiy asosdir. Shuning uchun ishlab chiqarishni to'xtovsiz olib borish va rivojlantirish har doim eng muhim iqtisodiy qonuniyat va zaruriyatdir.

Har qanday jamiyatda ishlab chiqarishning amalga oshishi uchun, eng avvalo uning ro'y berishi uchun zarur bo'lgan, unda qatnashadigan omillar mavjud bo'lmog'i lozim. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning hamma sohalari uchun umumiy bo'lgan uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi (mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar). **Mehnat predmetlari** esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir (er-suv, xom ashyo va boshqa turli materiallar). Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuloti, ya'ni xom ashyo bo'lishi mumkin. Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari hamma ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Mehnat vositalarini mehnat predmetlariga ta'sir etish harakteriga ko'ra bir nechta katta guruhlariga bo'lish mumkin. **Birinchi guruhga** mashinalar, mexanizmlar, stanoklar, uskunalar, turli xil apparatlar va boshqalardan iborat mehnat qurollarini kiritish mumkin. Ularning yordamida ishchi tabiat ashyolari va kuchlariga bevosita ta'sir qiladi va bu ashyolarni o'zining iste'moli uchun zarur bo'lgan shaklga keltiradi.

Ikkinchi guruhga materiallarni saqlash uchun mo'ljallangan mehnat vositalari /tsisternalar, turli xil bochkalar, quvurlar, omborlar va boshqalar/ kiritiladi.

Uchinchi guruhga ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashmaydigan mehnat vositalari kiradi. Lekin bu vositalarsiz ishlab chiqarish jarayonining amalga oshishi mumkin emas yoki to'la va samarali amalga oshmasligi mumkin. Bularga binolar, yo'llar va boshqalar misol bo'la oladi.

Hozirgi fan-texnika inqilobi davrida ishlab chiqarishning rivojlanishida mehnat predmetlarining ahamiyati oshib bormoqda. Materiallarning tabiatda tayyor holda uchramaydigan yangi turlari yaratilmoqda. Ishlab chiqarish omillari

insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsa-da, bu omillarga turli adabiyotlarda turlicha ta'rif berishadi va ularni turlicha tushuntirishadi.

Jumladan "Siyosiy iqtisod" darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omili: moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi tan olinadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlari (er-suv, er osti boyliklari kabi tabiiy boyliklar ham) ishlab chiqarish vositalari deyiladi va ishlab chiqarishning moddiy omilini tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omili deb yuritiladi. Hozirgi bozor iqtisodiga doir ko'pchilik adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to'rt omili: mehnat, kapital, er-suv, tadbirkorlik qobiliyati tan olinadi.

Bu erda ishchi kuchi bilan mehnat o'rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Bizga ma'lumki, mehnat turli omillarning harakat jarayonidir. Ishchi kuchi, yuqorida aytganimizdek, insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyati, uning bilim, malaka darajasi bilan birgalikda ishlab chiqarishga qatnashishiga tayyor turgan omil bo'lib xizmat qiladi, mehnat esa ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining qo'shilishi natijasida sodir bo'ladigan va ma'lum samara olishga qaratilgan faoliyatdir.

Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, er-suv va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlaymiz.

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi sotiladi, uning bozori bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan **mehnat bozori** tushunchasi o'rniga **ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari** o'rniga **ishchi kuchi resurslari** deyilsa to'g'ri bo'lar edi. Ishchi kuchi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchdir. Chunki u hamma moddiy vositalarni va pul mablag'larini harakatga keltiradi, ulardan unumli foydalanadi.

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ko'pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o'z egasiga qo'shimcha qiymat keltiruvchi qiymat, o'z-o'zidan ko'payuvchi, o'suvchi qiymat deb hisoblaydi. Hozirgi davrdagi ayrim g'arb iqtisodchilari ham, masalan, Dj. Klark, L. Val'ras, I. Fisherlar kapitalni daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat deb qaraydilar.

Qator o'arb iqtisodchilarining fikrini keltirib i. f. d. prof. V.D. Kamaev o'zining rahbarligida chiqqan darslikda ham "Haqiqatdan ham — kapital o'zidan o'zi ko'payuvchi qiymat" deb yozadi. Lekin Amerika va Evropadan kelgan "Ekonomiks" darsliklari va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni hamma ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma turdagi mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari va boshqalardan iborat deb ko'rsatadi, unga pul va tovarni qo'shmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ayrim iqtisodchilar kapitalistik iqtisodiy tuzumning sotsial mohiyatini ochish uchun masalaga bir tomonlama qarab, ishlab chiqarish omillarining qiymatiga e'tiborni kuchaytirgan. o'arbdagi ayrim kasbdoshlarimiz ham kapitalni bir tomonlama, ya'ni uning qiymat tarafini

e'tiborga olgan bo'lsa, boshqalari esa iqtisodiy tushunchalarning tarixiyligini e'tibordan chetda qoldirib, uning moddiy ob'ektini, narsa va hodisalarning ashyoviy tomonini ko'rsatadilar, shuning uchun ular kapitalni doimiy o'zgarmas tushuncha deb, ishlab chiqarish vositalarini kapital deb ataydilar. Biz bu ikki xil tushunchani bir tanganing ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni: uning bir tomoni moddiy va ashyoviy ko'rinishi, ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz. **Biz kapital deganda o'z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma sohalarida ishlatiladigan ishlab chiqarish vositalarini, sotishga tayyor turgan tovarlarni, yangi vositalar va ishchi kuchini sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'larini, ularning ashyoviy tomoni va qiymatining birligini tushunamiz.**

Bu erda kapital turli shaklda: pul, ishlab chiqarish vositalari, tovar va boshqa moddiy vositalar shaklida bo'lishi mumkin.

Erga hamma adabiyotlarda deyarli bir xil tushuncha beriladi, ya'ni er-suv deganda tuproq unumdorligi, o'tloqlar, yaylovlar, suv, havo, o'rmon, qazilma boyliklar, umuman tabiiy resurslar tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida katta e'tibor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir.

Tadbirkor deb, iqtisodiy resurslar: ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi resurslarining, tabiiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan tashkilotchi, yangilikka intiluvchi tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan dovyurak kishilarga aytiladi; bu xislatlar esa **tadbirkorlik qobiliyati** deb yuritiladi. Hozirgi davrda ayrim adabiyotlarda axborot va uning vositalarini, ekologiyani ham alohida omil deb ko'rsatadilar. Bizning fikrimizcha ular er va kapitalda o'z ifodasini topadi. Ishlab chiqarish jarayonida biz yuqorida sanab o'tgan omillarning hammasi qatnashadi, ular bir-birini to'ldiradi, bir-biriga ta'sir qiladi. Ulardan biri bo'lmasa ishlab chiqarish bo'lmaydi yoki samarasiz bo'ladi, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Ikki yoki bir nechta ishlab chiqarish omillarining bir-biriga o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan mahsulot (tovar yoki xizmat) **ishlab chiqarish funktsiyasi** deyiladi. Ishlab chiqarishning omillari doimo bir xil bo'lib turmaydi, ular sifat va miqdor jihatdan o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Ishlab chiqarish vositalari rivojlanib, borgan sari murakkab mashinalar, asbob-uskunalar, stanoklar vujudga keladi. Shuningdek ishchi kuchi ham ongi, malakasi oshgan, yangi mashinalarni yaratadigan, ulardan unumli foydalanadigan bo'lib boradi.

Ishlab chiqarish omillari bir-biriga bog'liq va o'zaro ta'sirda bo'ladi, birining o'zgarishi ikkinchisiga ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish omillarining o'zaro ta'sir usuli texnologiyada o'z ifodasini topadi. Kishilar buyumlarning ilgari ma'lum bo'lmagan xususiyatlarini anglab, tovar va xizmatlarning yangi turlarini tayyorlash sirlarini bilib oladilar, ilg'or texnologiyani qo'llaydilar, yangi materiallardan, energiya turlaridan foydalanadilar. Ishlab chiqarish omillarining

va texnologiyaning o'zgarishi ishlab chiqarishni tashkil etishning mazmuni va shaklining o'zgarishiga, uning takomillashuviga sabab bo'ladi.

2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni

Ishlab chiqarish jarayoni — bu kishilarning iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatidir. Moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish, turli xizmatlar ko'rsatish jarayoni kishilar faoliyatining asosiy tomoni, chunki bu jarayonda kishilar o'rtasida bo'ladigan munosabatlar boshqa hamma sohalarida – ayirboshlash, taqsimot va iste'mol sohalarida ro'y beradigan munosabatlarning xususiyatlarini va yo'nalishini belgilab beradi.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish, birinchi navbatda, mehnat jarayonidir yoki boshqacha qilib aytganda, tabiatdagi bor narsalarning ko'rinishini o'zining iste'moli uchun muvofiq holga keltirish uchun qilingan faoliyatdan iboratdir. Ana shu mehnat jarayonida kishilar, eng avvalo, tabiat bilan, uning kuchlari va ashyolari bilan hamda bir-birlari bilan o'zaro ma'lum munosabatda bo'ladilar. Ishlab chiqarish jarayonida bo'ladigan bu munosabatlarning xarakterini, shakllarini va xususiyatlarini o'rganish va ularni bilgan holda ishlab chiqarishni ongli tashkil etish oliy maqsadga, ya'ni cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanilgan holda kishilarning o'sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishishning birdan-bir yo'lidir. Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishning ichki qonuniyatlari va uning rivojlanish xususiyatlari ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan ko'rsatib berilgan. Ular mehnat kishilar yashashining umumiy asosidir deb ta'riflaydilar. Demak, mehnat iste'mol qiymatlarini yaratuvchi sifatida, foydali mehnat sifatida kishilarning yashashi uchun hech qanday ijtimoiy shakllarga bog'liq bo'lmagan holda abadiy tabiiy zaruriyatdir, mehnat bo'lmaganda kishi bilan tabiat o'rtasida modda almashinuvi ham mumkin bo'lmas edi.

Kishilar o'zining ongli maqsadga muvofiq unumli mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o'zgartiradilar va iste'moli uchun zarur bo'lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasida moddalar almashinuvi bilan birga insonning o'zi ham har tomonlama kamol topib boradi, ya'ni kishilar o'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo'llashni kengaytirib boradi.

Shunday qilib, mehnat jarayoni iste'mol qiymatlarni vujudga keltirish uchun maqsadga muvofiq qilinadigan harakatdir, tabiat yaratgan narsalarni kishi iste'moli uchun o'zlashtirib olishdir, kishi bilan tabiat o'rtasidagi modda almashuvining umumiy shartidir, kishi hayotining abadiy tabiiy sharoitidir.

Ishlab chiqarish jarayoni insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlariga, hamma mamlakatlarga, el-yurtlarga va xalqlarga xos bo'lib, umum insoniy kategoriyadir (tushunchadir).

Shuning uchun bu jarayon uzoq tarixga ega bo'lib, oddiy tosh va yog'och qurollardan foydalanib, eng sodda ovchilik va dehqonchilik qilishdan tortib to

hozirgi zamon murakkab texnologiyasiga asoslangan robotsozlik, samolyotsozlik, komp'yuter texnikalarini, zamonaviy radio va televidenie vositalarini ishlab chiqarishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Hozirgi davrda mamlakatimiz hududida bir necha yuzlab tarmoqlar va sohalarda xalqimizning iste'moli va ishlab chiqarishning o'zi uchun zarur bo'lgan iste'mol buyumlari va asbob uskunalar ishlab chiqariladi.

Ishlab chiqarishning eng yirik sohalari sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, qurilish, savdo, tayyorlov idoralari, moddiy – texnik ta'minot, kommunal va uy – joy xo'jaliklari, turli xil xizmat ko'rsatish sohalari va boshqalardan iborat. Har bir mamlakat o'z taraqqiyotining shu davrdagi bosqichi uchun zarur va qulay bo'lgan tarmoqlar tarkibini vujudga keltirishga harakat qiladi. Bunda resurslar cheklanganligi hisobga olinib ishlab chiqarishni o'stirish va xalqning talabini qondirish uchun o'ta zarur bo'lgan, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga, chet ellar bilan bo'ladigan hamkorlikni yuksaltirishga imkon beradigan tarmoqlarga alohida e'tibor beriladi.

Turli mulk shakllarining teng huquqliligi qaror topayotgan hozirgi o'tish davrida aholiga turli xizmatlar ko'rsatish miqdori ham o'smoqda. Bu esa Respublikamiz hukumatining keyingi yillarda aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun olib borayotgan kompleks tadbirlari /individual mehnat faoliyati, kooperatsiya, ijara pudrati, er, mulk, tadbirkorlik, soliqlar to'g'risidagi qonunlar/ natijasidir.

Xo'jalik yuritishning yangi shakli va usullarining aholiga xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, turli chiqindilarni qayta ishlash usullarining iqtisodiyotimizga kirib kelishining ob'ektiv sababi mehnatkashlarni tovar va xizmatlar bilan ta'minlash sohasini rivojlantirishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mehnat faoliyatining muhim tomoni bo'lgan **uy xo'jaligi** imkoniyatlaridan foydalanish /kasanachilik, hunarmandchilik, nonvoylik, uy bog'cha va yaslilari ochish, repetitorlik, qo'shimcha dars o'tish/ ichki imkoniyatlardan foydalanishning munosib yo'llaridan biri hisoblanadi, chunki bu usul qo'shimcha binolar qurilishini talab qilmaydi va mablag'ni tejashga imkon beradi. Shu bilan birga xizmatlar turini va miqdorini kupaytiradi.

Ma'lumki, bizda ish vaqtining anchagina qismi uy-ro'zg'or ishiga to'g'ri kelmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, mamlakat aholisi uy-ro'zg'or ishlariga yiliga sarflagan vaqt ijtimoiy ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqtiga qaraganda ko'proq ekan. Buning ustiga uy-ro'zg'or ishlari talaygina quvvatni talab qiladi. Ushbu va shunga o'xshash boshqa misollar maishiy xizmatlar ko'rsatish sohasini yanada rivojlantirish, uy-ro'zg'or ishlarini mexanizatsiyalash imkonini beradigan mashina va asbob – uskunalarini ko'plab ishlab chiqarishni talab etadi. Ehtiyojlar turi qancha ko'p bo'lsa shunga binoan ishlab chiqarish tarmoq va sohalari ham kengayib boradi. Ularni o'rganish oson bo'lsin uchun ishlab chiqarish ikki katta sohaga: moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishlarga bo'linadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohalarida zaruriy moddiy ne'matlar yaratiladi, nomoddiy sohalarda esa turli xil ma'naviy ne'matlar yaratiladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Bu ikki soha bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'linmadan — birinchi va ikkinchi bo'linmalardan iborat bo'ladi. Birinchi bo'limda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxona va tashkilotlarining ishlab chiqarish iste'moli uchun zarur bo'lgan vositalar — stanok, mashina, asbob-uskuna, xom ashyo va turli materiallar ishlab chiqariladi. Ikkinchi bo'limda esa xalq iste'moli uchun zarur bo'lgan iste'mol tovarlari ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'limda ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning o'zida ikkinchi bo'limda va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'limda yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o'z navbatida birinchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo'lib turadi.

Ammo shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xos bo'lgan umumiy hodisa bo'lsa-da, kishilar, sohalar, korxonalar o'rtasida ma'lum shakldagi o'zaro munosabatsiz amalga oshishi mumkin emas. Shuning uchun ishlab chiqarish jarayoni hamisha ma'lum bir ijtimoiy shaklda, ya'ni shu davrda amal qilayotgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos holda amalga oshadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymati yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib aytganda, qiymatning o'sish jarayonidir.

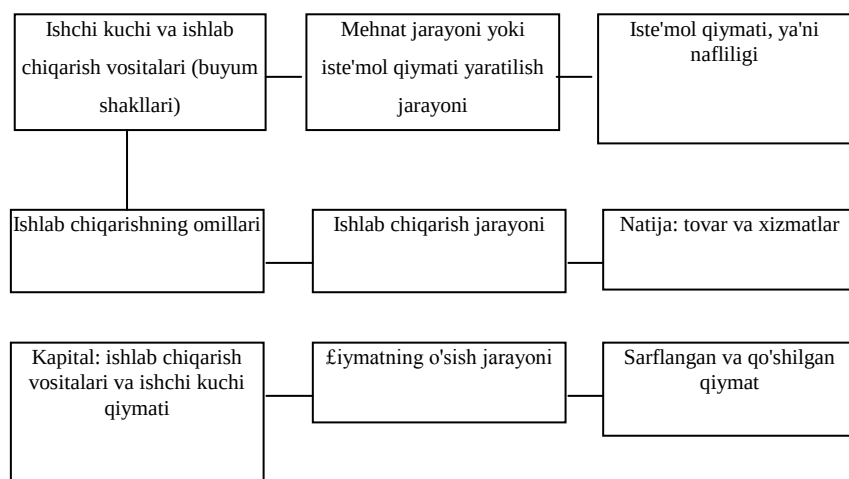
Har qanday mahsulot, shu jumladan bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat mahsuli ham ikki xil xususiyatga ega: **iste'mol qiymatiga**, ya'ni ma'lum bir **naflilikka va qiymatga** ega bo'lib, jonli va buyumlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va hamisha bir-birini taqozo qiladigan ikki tomonidir (bu haqda keyingi bobda batafsilroq to'xtalamiz). Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayoniga hamisha uning pirovard maqsadi bilan birgalikda qaraladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, kishilar talabini qondirish ekan, uning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatdan o'sishida ko'rinadi. Shu nuqtai nazardan olganda ishlab chiqarish jarayoni hamisha naflilikni, ya'ni iste'mol qiymatini yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, uning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatni, ya'ni nafl tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalangan holda kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymati yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi uning ijtimoiy yo'nalishini ifoda etadi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq kishilarning, tadbirkorlarning qiziqishi bilan bog'langandagina amalga oshadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir mulk egasi yoki tadbirkor

ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangan vositalariga, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, iste'mol qiymatlarini yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni bo'lib hisoblanadi. Masalan, tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun har bir tonnasi 1000 so'mdan 100 tonna, hammasi bo'lib 100 ming so'mlik paxta tolasi sotib oldi deylik. U shu paxta tolasidan ip yigiradi, qo'llanilgan asosiy vositalar amortizatsiyasi, energiya va boshqa xarajatlar 20 ming so'mni, ish haqi 30 mingni tashkil etsa, 30 ming so'mlik foyda oladigan bo'lsa hammasi bo'lib yaratilgan mahsulotning summasi 180 ming so'mni, qo'shilgan qiymat 80 ming so'mni tashkil etgan bo'ladi.

Agar biz 80 ming so'mlik qo'shilgan qiymatdan 20 ming so'mni amortizatsiya, energiya va boshqalardan iborat moddiy xarajatlar, ya'ni oldindan yaratilgan qiymatlar deb qarasak 60 ming so'mlik qiymat, ya'ni 30 ming so'mlik ish haqi va 30 ming so'mlik foyda shu ishlab chiqarish jarayonida hosil qilingan yangi qiymat hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin.

Chizma 3

Ishlab chiqarish jarayoni ikki tomonlama tahlil qilib o'rganilganda uni to'g'ri tushunish mumkin bo'ladi. Bu erda shuni hisobga olish lozimki, oldingi ishlab chiqarish jarayonidan chiqqan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko'paymagan holda o'zi qancha bo'lsa shu miqdorda konkret mehnat bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o'tkaziladi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar qiymatga ega emas, shuning uchun ular iste'mol qiymatini hosil qilishda omil sifatida qatnashsa ham, lekin qiymatning tashkil topishida qatnashmaydi. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

Har bir korxona yoki ishlab chiqarish o'rnida turli omillarning birgalikda ishlatilishi natijasida mahsulot, ya'ni tovar va xizmatlar vujudga keladi. Lekin bunday korxonalar soni juda ko'pdir. Masalan, 1999 yil boshida O'zbekistonda ro'yxatga olingan xo'jaliklar soni 188 mingta edi. Yuzaki qaraganda har bir korxonadagi individual ishlab chiqarish bir-biridan ajralgan holda mustaqilga o'xshab ko'rinadi. Ammo xilma-xil tovarlar va resurslarning uzluksiz oqimida individual mablag'larning harakatlari bir-biri bilan qo'shilib, o'ralib chatishib ketadi. Chunki ayrim olingan individual ishlab chiqaruvchilarning faoliyati va ayrim mablag'lar, mahsulotlarning harakati o'zaro bog'langandir. Shu sababli, individual mehnatlarning harakati qo'shilib ketishi, butun ijtimoiy ishlab chiqarishning, jami yaratilgan tovar va xizmatlarning harakatini bildiradi. Demak, **ijtimoiy ishlab chiqarish o'zaro bog'langan va aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning yig'indisidir**. Har bir individual ishlab chiqarish, uning sarmoyasi va resurslari esa ijtimoiy ishlab chiqarishning ajralmas bir bo'lagidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan **milliy mahsulot** vujudga keladi.

Ilgari mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishda vujudga keltirilgan mahsulotlar yi²indisi yalpi ijtimoiy mahsulot deb atalar edi. Yalpi ijtimoiy mahsulotda yil mobaynida yaratilgan moddiy ne'matlar yi²indisi hisobga olinar edi, unda xizmat ko'rsatish sohaslarida vujudga keltirilgan ma'naviy ne'matlar va xizmatlar hisobga olinmas edi. Lekin bir ishlab chiqarish sohasidan chiqqan xom ashyo, materiallar, yonil²i va energiyalarning qiymati boshqa sohalarda ishlatilib, bir necha bor takror-takror hisobga olinib, mahsulotning hajmi sun'iy ravishda oshirib ko'rsatilar edi, iste'molga borib tushadigan tayyor mahsulot esa undan bir necha barobar kam bo'lar edi.

Mana shu takror hisoblashlarga barham berish uchun hozir milliy hisob tizimiga o'tilib, endi mamlakatda vujudga keltirilgan mahsulotlar, ya'ni tovarlar va xizmatlar yig'indisi **yalpi milliy mahsulot** deb atala boshladi. **Yalpi milliy mahsulot deb ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molchilarga borib etadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosidagi qiymati tushuniladi**. Milliy mahsulot moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarining yillik mehnati faoliyatining umumiy samarasi bo'lib hisoblanadi. Ichki milliy mahsulot ham xuddi shu mazmunda tushuniladi.

Yalpi milliy mahsulot bilan ichki milliy mahsulotning farqi shundaki, yalpi milliy mahsulotga mamlakat ichidagi va turli mamlakatlardagi korxonalarimizda vujudga keltirilgan, qo'shma korxonalarda hissamizga (mamlakatimiz hissasiga) to'g'ri keladigan mahsulotlar kiradi.

Boshqa mamlakatlar yoki fuqarolar tomonidan bizning mamlakatimiz hududidagi qurilgan korxonalar mahsuloti, qo'shma korxonalardagi mahsulotda ularning hissasi hisobga olinmaydi. Ichki milliy mahsulotda esa mamlakat hududida ishlab chiqarilgan hamma mahsulot va xizmatlar (boshqa mamlakatlar korxonalari, qo'shma korxonalarda yaratilgan hamma tovar va xizmatlar qo'shilib) hisobga olinadi.

Hozirgi paytda O'zbekistonda ko'proq ichki milliy mahsulot hisobga olinmoqda. Shuning uchun biz endi ichki milliy mahsulot to'g'risida gap yuritamiz.

Mulkdorlar hamda ishchilar o'zlariga kerak bo'lgan iste'mol buyumlarini qaerdan oladilar? Ikkinchidan, ishlab chiqarishni takror olib borish va kengaytirish uchun ular ishlab chiqarish vositalarini qaerdan oladilar? Uchinchidan, ishlab chiqarilgan mahsulotning qaysi qismi mulkdor, tadbirkor va davlatning ehtiyojlarini qaysi qismi ishchi va xizmatchilarning ehtiyojlarini qondira oladilar?, degan savollar tug'iladi. Bu masalani hal etish uchun ichki milliy mahsulotning tarkibiy qismlarini bilish va tahlil qilish lozimdir. Chunki ichki milliy mahsulotning har bir tarkibiy qismi ishlab chiqarishning muhim samarasi bo'lib hisoblanadi.

Jami ijtimoiy mahsulot bilan yalpi yoki ichki milliy mahsulot o'rtasidagi farqni aniq tushunish uchun quyidagi misolni keltiramiz.

Ishlab chiqarilgan milliy mahsulotning tuzilishi (raqamlar ixtiyoriy olingan).

Jadval 1

Sotib olingan xom ashyo, yonilg'i, materillar		Qo'shilgan qiymat				Ichki milliy mahsulot	Jami ijtimoiy mahsulot
		Ama-rtizatsiya	Ish haqi	To'langan soliqlar va to'lovlar (bahoga qo'yiladigan qismi)	Foyda		
	Iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari (s)		Zaruriy mahsulot (V)	Qo'shimcha mahsulot (m)			
Paxta i/ch	40	30	30	20	20	100	140
Paxtani qayta ishlash	140	40	50	25	30	145	285
To'qimachilik	285	50	60	30	40	180	465
Tikuvchilik	465	45	50	35	30	160	625

Jami	930	165	190	110	120	585	1515
	c=1095		v=190	m=230		585	1515

Bundan ko'rinib turibdiki, jami ijtimoiy mahsulot 1515 birlikni tashkil etadi, ichki milliy mahsulot esa 585 birlikni tashkil etadi.

Lekin bu erda shuni aytish lozimki, mamlakat miqyosida takror hisobga yo'l qo'ymaslik uchun yalpi va ichki milliy mahsulotni hisoblashda sotib olingan xom ashyo, yonilg'i va materiallar hisobga olinmaydi, faqat qo'shilgan qiymat hisobga olinadi, ularning yig'indisi esa yalpi yoki ichki milliy mahsulot deb yuritiladi. Ammo har bir korxona va tarmoq uchun sotilgan tovar mahsuloti ichki milliy mahsulotdan emas, balki jami yaratilgan ijtimoiy mahsulotdan iboratdir. Masalan, bizning misolimizda paxtani qayta ishlash korxonasi ishlab chiqargan va sotgan mahsulot 285 birlikni, ichki milliy mahsulot hisobiga kiradigan qo'shilgan qiymat esa 145 birlikni tashkil etadi. Sotilgan mahsulotning (285) 140 birligi xom ashyo, yonilg'i va materiallarni sotib olish uchun ishlatiladi. Shuning uchun biz bu mavzuda korxonalar va tarmoqlar yaratgan yillik milliy mahsulot haqida gapirganda ko'proq jami ijtimoiy mahsulotni nazarda tutamiz.

Yalpi va ichki milliy mahsulotlar haqida esa ushbu to'plamning keyingi bo'limida batafsil tushuntiriladi.

Milliy mahsulot turli korxonalarda va tarmoqlarda yaratilsa-da, ularni umumlashtirib, asosan ikki tarkibda, ya'ni natural buyumlashgan holda va qiymat tarkibida hisobga olinadi. Ularning o'zgarishi jamiyatning iqtisodiy rivojlanish dinamikasini aks ettiradi. Moddiy buyumlarning ishlatilishi, ishlab chiqarish yoki shaxsiy iste'mol vositasi bo'lib xizmat qilishga muvofiq milliy mahsulot o'zining natural buyumlashgan shakli bo'yicha ikki qismdan: ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlaridan tashkil topadi. Keyingisi o'z navbatida iste'mol buyumlaridan va aholiga ko'rsatilgan turli xizmatlardan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holdagina emas, balki uni moddiy natura shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta ichki milliy mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun mulk egalari va tadbirkorlarning shaxsiy iste'moli uchun milliy mahsulot tarkibida zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham milliy mahsulot ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi.

Ichki milliy mahsulot faqatgina natural jihatdan emas, balki qiymat jihatdan ham hisobga olinadi va uning qiymat tarkibi tahlil qilinadi.

Milliy mahsulot qiymat jihatdan uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni:

1. Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining, ya'ni ular qiymatining mahsulotga o'tgan qismi (S).

2. Yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning zaruriy mehnat bilan ishlab chiqarilgan zaruriy mahsulotning qiymati (U).

3. Yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning mulkdorlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun qilingan qo'shimcha mehnat bilan ishlab chiqarilgan qo'shimcha

mahsulot qiymati (M) dan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, oldingi ishlab chiqarish jarayonlarida yaratilgan va ushbu jarayonda iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining qiymatidan hamda shu ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan yangi qiymat, ya'ni sof milliy mahsulotdan iboratdir ($MM=MS+SMM$). Chunki milliy mahsulotning bir qismidan ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash uchun foydalaniladi. Ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi va rivojlanishi uchun iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari har qanday asbob-uskunalar, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa yordamchi materiallar o'rnini to'ldirib turishi talab qilinadi. Buning uchun milliy mahsulotning bir qismidan foydalaniladi.

Demak, sof milliy mahsulot bevosita ishlab chiqarishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar va muxandislar, texnik xodimlarning yangidan sarf qilingan mehnati, ya'ni zaruriy mehnat bilan yaratilgan zaruriy mahsulotdan va qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida yaratilgan ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi.

Zaruriy mahsulot sof milliy mahsulotning muhim qismi bo'lib, bevosita ishchi va xizmatchilarga tegishlidir. Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan qismi **qo'shimcha mahsulot** deyiladi.

Bu qo'shimcha mahsulot tadbirkorlarga va mulkdorlarga hamda davlatga tegishlidir.

Zaruriy va qo'shimcha mahsulot jamiyat taraqqiyotining deyarli hamma bosqichlariga xosdir. Lekin ular o'rtasidagi nisbat turli davrlarda turlicha bo'ladi. Ibtidoiy jamoa tuzumining dastlabki davrida jamoadosh hamma kishilarning vaqti faqat zaruriy mahsulotni, ya'ni yashash uchun eng zarur mahsulotni topib eyish bilan band bo'lgan. Keyinchalik, ya'ni bu tuzumning oxirlariga kelib, qisman mehnat unumdorligi oshib, zaruriy mahsulotdan ortiqcha, ya'ni qo'shimcha mahsulot paydo bo'lgan va uning ayrim kishilar tomonidan o'zlashtirilishi natijasida **xususiy mulk** paydo bo'lgan.

Kishilik jamiyati taraqqiyotining quldorlik, feodalizm va kapitalizm deb atalmish bosqichlarida qo'shimcha mahsulotning mavjudligi haqida xech kim munozara qilmaydilar.

Sobiq Sotsialistik jamiyatda ko'pgina iqtisodchilar qo'shimcha mahsulot faqat xususiy mulkchilik davriga xos deb tushunib, ijtimoiy mulk mavjud bo'lgan davrda u bo'lmaydi deb keldilar. Lekin ular korxonalar olayotgan foyda mahsulotning qaysi qismi ekanligini, davlat boshqaruvi, mudofaa, ta'lim, fan-madaniyat uchun mablag'lar qaerdan olinishini tushuntirib bera olmas edilar. 1965 yillardan keyingina zaruriy va qo'shimcha mahsulot iqtisodiy adabiyotlarda tushuntirila boshlandi. Hozir, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ham bu tushunchani rad qiluvchi kishilar topiladi.

Lekin bunday iqtisodchilarga mulkdorlar va tadbirkorlar olayotgan foyda, foiz, dividend daromadlari, davlat soliqlari, er rentasi kabi pul ko'rinishidagi daromadlarning tub manbai nima, ular milliy mahsulot qaysi qismining taqsimotdagi harakat ko'rinishi? – deb so'rasangiz javob bera olmaydilar. Foyda

va boshqa turli ko'rinishdagi daromadlar manbaini bilmaslik nima uchun tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar zarar ko'radi-yu, uni sotuvchilar foyda ko'radi degan savollarga ham javob berishda o'zgarishga olib keladi. Ular iqtisodiy hodisa va jarayonlarning tub ildiziga tushunmaganlar, balki uning yuzaki tomonlarini o'rganish bilangina cheklanib qolganlar.

Qo'shimcha mahsulotni rad qilish o'rniga uning mazmunini, harakat shakllarini puxta o'rganib, yanada ko'paytirish va taqsimlanishini takomillashtirish yo'llarini qidirishga kuch sarflash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Har bir korxonada, tarmoqda qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish asosan uch yo'l bilan – ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kunini uzaytirish va ish kuni chegarasi o'zgarmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ish kunini uzaytirish yo'li bilan olingan qo'shimcha mahsulot absolyut qo'shimcha mahsulot deb, ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi.

Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m^1 , massasini m , zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak **qo'shimcha mahsulot normasi $m^1 = m/v \cdot 100\%$** ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi. Qo'shimcha mahsulot bozor iqtisodiyoti va unga o'tish sharoitida qo'shimcha qiymat shaklida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan qo'shimcha qiymat sotilish jarayonida foydaga aylanadi. Foydadan davlat soliq sifatida, ssuda kapital egalari esa foiz sifatida, er egalari renta sifatida o'z ulushlarini oladilar.

Qolgan qismi esa tadbirkorlarning sof foydasi bo'lib, uning hisobidan o'zlarining iste'molini qondiradi, investitsiyani, turli sotsial yo'nalishdagi ishlarni amalga oshiradilar. Ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish hech kimga zarar bermaydi, aksincha jamiyat a'zolarining hammasi uchun manfaatlidir.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasida ham butun xalq xo'jaligini rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lida foydalaniladi.

Lekin ularning sof milliy mahsulotdagi hissasi turli omillar ta'sirida, masalan, texnika taraqqiyotining rivojlanishi, ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishi, mehnat unumdorligining oshishi natijasida o'zgarib turadi. Mehnat unumdorligining o'sishi natijasida zaruriy mahsulotning absolyut miqdori o'sgan holda sof milliy mahsulotdagi hissasi kamayib, qo'shimcha mahsulotning hissasi oshib boradi.

Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni **ishlab chiqarish funktsiyasi** deb atashadi. Masalan, Ishlab chiqarish omillari er /E/, kapital /K/ va ishchi kuchi /I/dan

iborat deb faraz qilsak, olingan mahsulotni M deb olsak, ishlab chiqarish funktsiyasi $M=F/E$. K. I dan iborat bo'ladi.

Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarining, ya'ni sarflarning har birligi evaziga olingan mahsulotni bildiradi va e'tiborni kam sarflab, ko'proq mahsulot olish imkoniyatini qidirishga qaratadi. Undan tashqari, bu ko'rsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va ko'paytirish mo'ljallangan mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha sarf talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda turli xil omillar sarfini birdaniga yoki ayrimlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulotni ko'paytirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim omillar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Masalan, firma yoki korxonada ishlab chiqarish binolari, mashina, stanok va boshqa asbob – uskunalar soni va sifati o'zgarmagan holda ishchilar sonini va xom ashyoni ko'paytirish yo'li bilan mahsulotni ma'lum miqdorda oshirish mumkin. Bunda bino va asbob-uskunalaridan foydalanish darajasi oshiriladi, ya'ni to'xtovsiz ishlatiladi, ilgari bir smenada ishlayotgan bo'lsa endi ikki yoki uch smenada ishlatishga erishiladi. Ammo ma'lum darajaga borgandan keyin qo'shimcha jalb qilingan ishchi kuchi yoki xom ashyolar samarasi kamayadi. Ikkinchidan, ishlab turgan ishchilar soni o'zgarmagan holda ularni yangi texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, ya'ni har bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdorini oshirish hisobiga ham mahsulotni ko'paytirishga erishish mumkin. Lekin bu jarayon ham cheksiz emas. Bunda omillardan foydalanish va ularning miqdorini oshirish evaziga olingan mahsulotni uch xil o'lchamda o'lchaydilar: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot jalb qilingan asosiy kapital, ishchi kuchi, xom ashyo va materiallardan foydalanish evaziga olingan mahsulotning umumiy hajmidir.

O'rtacha mahsulot esa jalb qilingan har bir ishchi kuchi yoki kapitalning bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulotga aytiladi. Bu esa umumiy mahsulot miqdorini umumiy omil (ishchi kuchi yoki kapital) miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. $O'M=M/I$. K.

Oxirgi qo'shilgan mahsulot deb eng so'nggi qo'shilgan omil kapital yoki ishchi kuchi evaziga o'sgan mahsulotga aytiladi.

Masalan, o'tgan yili 100 nafar ishchi kuchi yordamida 100 ming so'mlik mahsulot olingan bo'lsa, bu yil 120 ishchi kuchi ishlab 130 ming mahsulot olinsa, 20 nafar qo'shilgan ishchi, 30 ming esa qo'shilgan mahsulot bo'ladi.

Bu oxirgi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi aniqlanadi.

Ya'ni $QM=(M/(K$ yoki $KM=(M/(I$

Bu tushunchalarni quyidagi jadvalda yanada aniqroq ifodalash mumkin.

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

Jadval 2

	1-yil	2-yil	qo'shilgar	Qo'shilgan

			miqdor	omillar unumdorligi $\Delta M/\Delta O$
Jalb qilingan kapital ming so'm hisobida	120	150	30	1
Ishchi kuchi (ishchilar soni)	100	120	20	-
Olingan umumiy mahsulot	100	130	30	1,5
O'rtacha mahsulot:	100	130	30	-
A) ming so'm kapitalga	0,83	0,87	0,04	-
B) 1 ishchiga	1	1,08	0,08	-

Bu jadvaldan ko'rinib turibdiki, ikkinchi yili birinchi yilga qaraganda omillar miqdori oshirilgan, ular oxirgi qo'shilgan omillar deb yuritiladi. Shuningdek mahsulot ham o'sgan, ana shu 30 birlikdagi o'sgan mahsulot oxirgi qo'shilgan mahsulot deb yuritiladi.

Har bir qo'shilgan omil evaziga olingan qo'shilgan mahsulot esa qo'shilgan omil unumdorligi deb aytiladi.

G'arb adabiyotlarida qo'shilgan mahsulotni aniqlash uchun hamma omillar olinmaydi, balki alohida olingan bir omil olib ko'rsatiladi. Masalan, boshqa sharoitlar teng bo'lganda xom ashyo yoki ishchi kuchining o'sganligi nazarga olinib, uning evaziga olingan, ya'ni qo'shilgan mahsulot aniqlanadi.

Yuqorida aytganimizdek, alohida olingan omil evaziga qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga borgandan keyin kamaya boshlaydi. Bu kamayish ayniqsa uning har birligi evaziga qo'shilgan mahsulotda aniq seziladi. Mana shu qo'shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab, marjinalistlarning vakillari unumdorlikning kamayib borish qonuni degan qonunni kashf qilishgan.

Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki omil oldingisiga qaraganda kam samara beradi va oqibatda umumiy o'rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

Bu qonunni ular iqtisodiyotning universal qonuni deb e'lon qiladilar va uni isbotlash uchun ko'pdan – ko'p er bir birligiga (gektarga) sarflangan qo'shimcha kapital unumdorligining pasayib borishini ko'rsatadilar.

Bu qonun e'lon qilinganiga 100 yildan ko'proq vaqt o'tdi, u davrlarda fan-texnika etarli rivojlanmagan edi. Bunday sharoitda u to'g'ri bo'lgan.

Lekin hozirgi fan-texnika va texnologiya tez rivojlanib, yangiliklar ishlab chiqarishga joriy qilinib turgan davrda bu qonunning amal qilmasligi deyarli hamma adabiyotlarda va hamma iqtisodchi olimlar tomonidan tan olinmoqda.

Shunday qilib keyingi jalb qilingan omil yoki xarajat unumdorligining pasayib borish qonuni quyidagicha to'rt holatda amal qilishi mumkin.

1. Ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmay faqat bir omil to'xtovsiz oshirilganda;
  2. Fan-texnika taraqqiy etmaganda yoki ishlab chiqarishga jalb qilinmaganda;
  3. Omillar o'rtasidagi miqdoriy va sifatiy nisbatlar buzilganda;
  4. Shart-sharoitni hisobga olmasdan xarajatlar ko'r-ko'rona amalga oshirilganda;
- Boshqa holatlarda u qonun amal qilmaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi – insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari yig'indisi.

Mehnat qurollari – insonning tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qilishda vosita bo'lib xizmat qiladigan narsalar: mashinalar, stanoklar, traktorlar, pluglar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar (er – suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Kapital – ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda ishlatilib, o'z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'laridir.

Er-suv – tuproq unumdorligi, o'tloqlar, suvlar, o'rmon, qazilma boyliklardan iborat bo'lgan va foydalanishga tortilgan tabiiy resurslar.

Tadbirkorlik qobiliyati – insonda bo'lgan tashabbuskorlik, tashkilotchilik, novatorlik, iqtisodiy xavfdan, javobgarlikdan cho'chimaslik hislatlarining birligi.

Ishlab chiqarish jarayoni – kishilarning maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan faoliyati bo'lib, iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan jarayon. Ishlab chiqarish jarayoni bir tomondan iste'mol qiymatlarini (naflilikni) yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan qiymatning o'sishi jarayonidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – o'zaro bog'liqlikdan va doimiy aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning birligidan iboratdir.

Ishlab chiqarishning umumiy samarasi – turli tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan milliy mahsulot.

Yalpi ijtimoiy mahsulot – ma'lum bir davrda, masalan, bir yilda yaratilgan moddiy ne'matlar yig'indisi.

Ichki milliy mahsulot – bir yil davomida mamlakat hududida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga etib boradigan barcha tayyor tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida qiymati.

Sof milliy mahsulot – ishlab chiqarishda va xizmat ko'rsatishda band bo'lgan xodimlarning sarflangan mehnati, vujudga keltirgan yangi mahsulot. U ichki milliy mahsulotdan ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy vositalar amortizatsiyasini chegirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Zaruriy mahsulot – ishchi va xizmatchilarning zaruriy ish vaqtida yaratilgan va ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot – ishchi va xizmatchilarning qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan mahsulot bo'lib, sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan oshiqcha qismidir. Qo'shimcha mahsulot tadbirkorlarga, mulkdorlarga va davlatga tegishlidir.

Ishlab chiqarish funktsiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni bildiradi.

Qo'shilgan kapital – ishlab chiqarishda mavjud band bo'lgan kapital miqdori ustiga yangi qo'shimcha ravishda sarflangan kapital, boshqacha qilib aytganda kapital miqdorining o'sgan qismi.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan ishchi kuchi va kapitalning bir — birligiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori.

Qo'shilgan mahsulot – so'nggi qo'shilgan omil: kapital yoki ishchi kuchi evaziga o'sgan mahsulot.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
4. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
5. Yillik milliy mahsulotning tarkibi nimalardan iborat?
6. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.
7. Qo'shilgan mehnat, qo'shilgan kapital va qo'shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.
8. Qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunini tushuntiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", гл.2, т. I. М., изд. "Республика", 1992.
3. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., "Mehnat", 1995, 2 bob, 17—35 betlar.
4. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др./ — Т.: "Шарк", 1999.
5. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М, 1998. Гл. 5;

6. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн. М: “Владос” 1996, Гл. 21;
7. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. – М.: Юрист, 1997. Гл. 11;

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. T. "Mehnat", 1997. I-bob.
2. Mamarasulov U. Iqtisodiyot va bozor munosabatlari. T., 1996.
3. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998, 6-7 betlar.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. – М.: “Проспект”, 1998. Гл. 7,8,9;
5. Николаев И.П. Экономическая теория. Учебник. – М.: “ИноРус”, 1998. Гл. 9,10,11.

3 —Ma'ruza. BOZOR IQTISODIYTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI. BOZOR VA UNING TUZILISHI

Ma'ruza rejasi

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari.
2. Bozor iqtisodiyotining afzalligi va zaif tomonlari.
3. Bozor tushunchasi va uning vazifalari.
4. Bozorning tuzilishi.

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan tushuntiriladiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik printsiplari saqlanib qoldi.

Oldingi bobda aytganimizdek, xususiy mulkchilikning kelib chiqishi va ijtimoiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishi uchun umumiy sharoiti bo'lib hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorli xususiyatini ko'zda tutadi. Товар ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyoti — bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalarini asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar — pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarda bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi sub'ektlari iqtisodiy xatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi tushuniladi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini, hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat.

Uy xo'jaliklari — iqtisodiyotning iste'molchilik sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulkdor va ishlab chiqarish omillarini etkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni etkazib beradi.

Davlat — foyda olishni maqsadi qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo'ladi.

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: baho, talab va taklif hamda raqobat.

Baholar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun baho, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, baholardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

Turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;

Tadbirkorlik va tanlov erkinligi.

Raqobat kurashning mavjudligi.

Davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi.

Korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning hamma bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixda tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qila bilish zarurdir. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik** yoki sof bozor iqtisodiyoti deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) xususiy mulkchilikka asoslangan holda iqtisodiy faoliyat yuritish; b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashganligi; v) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi; g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; d) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor bahosi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; e) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) mulkchilikning turli shakllariga ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanib iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

v) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

g) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

d) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda turli xil davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

2. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va zaif tomonlari

Bozor tizimining afzalligi bizning qilgan tahlillarimizdan ko'rinadi. Bu tahlillardan **ikkitasi** ayniqsa e'tiborga loyiq.

1) **Resurslarni taqsimlashning samaradorligi.** Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyatga mavjud resurslardan zarur tovarlarni eng ko'p miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2) Erkinlik – bozor tizimi foydasi hisobiga muhim noiqtisodiy dalil bo'lib shu holat xizmat qiladiki, u shaxsiy erkinlik roliga ustivorlik beradi. Ko'plab ayrim shaxslar va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish jamiyatni tashkil qilishning asosiy muammolaridan biridir. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Biri — markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash; ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlik. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor tizimi tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

Bozor iqtisodiyotining kamchiligi.

Bozor iqtisodiyotini tanqid qiluvchilarning fikriga ko'ra, bunday iqtisodiyot o'zining bosh nazorat mexanizmi — **raqobatning tugashiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi.** Ular raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud bo'lishini ko'zda tutadilar.

1) Iqtisodiy nuqtai nazardan raqobat maqbul bo'lsa-da, u hammadan ko'proq alohida ishlab chiqarishga o'zining shafqatsiz ta'sirini o'tkazadi. Bozor iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat — bularning hammasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining yo'qolishini taqozo qiladi.

2) Ayrim iqtisodchilarning fikricha, bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyotining o'zi raqobatning zaiflashishini taqozo qiladi. Eng yangi texnologiya, odatda, quyidagilarni: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iy bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishi; g) boy va ishonchli xom-ashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, ko'pincha ko'p miqdordagi hali mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan hali yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu guruh iqtisodchilar

raqobatning so'nib borishi bilan bozor tizimi ham resurslarni samarali taqsimlash mexanizmi sifatida kuchsizlanib boradi deb hisoblaydilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurs bilan ta'minlovchilar iste'molchining xohish irodasiga kamroq bo'ysunadi va ularning mustaqilligi iste'molchining mustaqilligiga putur etkazadi. Talab bildirish yordamida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarning uyg'unlashuvi jarayoni o'z kuchini yo'qota boshlaydi.

Isrofli va samarasiz ishlab chiqarish. Tanqidchilar bozor tizimi jamiyatni ehtiyoji yuqori bo'lgan tovarlar bilan ta'minlashiga ham shubha bildiradilar. Ular raqobatning kuchsizlanib borishi bilan, iste'molchining mustaqilligiga putur etadi, bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotadi deb hisoblaydilar.

Bozor tizimi foydasi hisobiga bosh iqtisodiy dalil shuki, resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlashga yordam beradi — buni inkor etish qiyin.

3. Bozor tushunchasi va bozorning vazifalari

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan, ilmiy-amaliy tushunchadir. Bu tushuncha yuzaki qaraganda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrimlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, uning mazmuni o'zgaruvchan ekanligini, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida kelib chiqqan va dastlab tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan mazmunni anglatgan.

Dastlab bozor ikki yoki bir necha qabilalarning a'zolari bir-birlari bilan tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning kelib chiqishi bilan alohida maydonlar ajratilib, "bozor joyi" deb e'lon qilingan shu maydonda (joyda) kishilar oldi-sotdi qilishgan. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash T-T ko'rinishida, ya'ni bir tovarga boshqa tovarni ayirboshlash shaklida bo'lib, o'z tovarini boshqa tovarga ayirboshlashda vaqt va masofa bo'lmagan, birdaniga bir vaqtning o'zida o'sha joyda ayirbosh sodir bo'lgan. Lekin tovar ayirboshlash rivojlanib uning ziddiyatlari kuchayib borishi natijasida pulning kelib chiqishi bilan sotish va sotib olish ikki xil jarayonga bo'lingan va T-P-T ko'rinishida bo'la boshlagan. Endi tovarni sotish T-P va sotib olish P-T zamon va makon jihatdan bir bo'lmasligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda sotib pul qilib, boshqa vaqtda boshqa joyda kerakli tovarni sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan savdogarlar, ya'ni tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib iste'molchiga bir joydan olib ikkinchi joyga sotish bilan shug'ullanadigan maxsus guruhlar paydo bo'ldi.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib yana bir soha, savdo sohasi vujudga keldi. Bu soha tovar pul harakatini tezlashtirish imkonini berib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay qoldi. Ular savdogarlar-vositachilar orqali aloqa qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tushunchasining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi, ya'ni tovar-pul muomalasining yangi shakli sifatida namoyon bo'la boshladi. Oldi-sotdi jarayonida yangi o'ziga xos muhim tovar – ishchi kuchining paydo bo'lishi bilan bozor umumiy tus olib, uning mazmuni yanada kengaydi. Endilikda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga emas, balki ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ham bozor jarayoni orqali o'tib, ishlab chiqarishga jalb etila boradigan bo'ldi, ularning bir-biriga o'zaro ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita, bozor orqali sodir bo'ladigan bo'ldi.

Shunday qilib, hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozorning asosiy belgilari sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik printsipli asosida ayirboshlash, sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi va pul to'loviga qodir bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilikdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa hamma mamlakatlardagi kabi bizning mamlakatimizda ham o'tish davri suronlarida ayrim adabiyotlarda bozor tushunchasiga engil-elpi qarab uning almisoqdan qolgan eski, bir tomonlama, hozir ma'nosini yo'qotgan ta'rifini ko'rsatish hollari uchramoqda. Turli kishilar tomonidan yozilgan maqola va kitoblarda bozorga turlicha ta'rif berilib, u qizg'in munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ayrim mualliflar bozorni sotuvchi va xaridorlar tartibsiz to'planib, juft-juft, to'p-to'p, guruh-guruh bo'lib oldi-sotdi qiladigan joy deb hisoblasalar, ayrimlari **uni kishilarga rizqu ro'z ulashadigan fayzu barakatli, sirli dasturxon deb ataydilar.**¹

Boshqa bir guruh mualliflar esa bozorni ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarni, ayniqsa sodda dehqonlarni aldash evaziga yashaydigan va boyiydigan, aldamasa tura olmaydigan muttahamlar, tarozidan uradigan qalloblar, birga olib o'nga sotadigan noinsof olib-sotarlar, firibgar vositachilar to'planadigan, kishilarni aldashning turli hiyla-nayranglari ishlatiladigan bir nopokiza makon sifatida ta'riflaydilar.² Bu ta'riflar ma'lum darajada bozorning ijobiy yoki salbiy tomonlarini va uning oldi-sotdi qilish joyi ekanligini ifoda etsa-da, shu bilan

---

¹ Alimov B., Shodiev M., Rasulov T. Sharqona bozor fazilatlar. — T.: Universitet, 1996 yil, 17 bet.

² Sulaymonov I. "Bozorda tartib, sotuvchida iymon bo'lsa". "Xalq so'zi" ro'znomasi, 1998 yil 26 fevral', 42 son.

birga unga tor doirada bir tomonlama, yuzaki qarash natijasi bo'lib, uning haqiqiy ichki mazmunini, vazifasini, tutgan o'rnini ochib bera olmaydi.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'ektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozor ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida pul orqali ayirboshlash (oldi-sotdi) jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisidir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi. Bozor tushunchasi iqtisodiyotning to'rtta fazasi (ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlari) dan **faqat ayirboshlash** jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. **Bozorda hech qanday boylik yaratilmaydi, ishlab chiqarilmaydi, kishilarga baxt, rizqu ro'z ham ulashilmaydi,** lekin unda turli mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda mavjud bo'lgan minglab korxonalarda ishlayotgan millionlab qo'li gul mehnatkashlar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlar, ko'chmas mulklar, iqtisodiy resurslar, ishchi kuchi pulga sotiladi va sotib olinadi.

Unda oldi-sotdi jarayonidagi zarur bo'lgan xizmatlar bajariladi. Har bir jismoniy shaxs yoki korxona o'zi ishlab chiqargan tovar yoki xizmat turini sotadi va o'ziga kerakli bo'lgan yuzlab tovar turlarini sotib oladi. Bu oldi-sotdi jarayonida bozor sub'ektlari, ya'ni oldi-sotdi qilayotgan kishilar bir-birini ko'rmasliklari, tanimasliklari ham mumkin. Ular turli hujjatlar, shartnomalar, namunalarga binoan vositachi tashkilotlar orqali savdo qilishlari mumkin. Respublikamizda ishlab chiqarilayotgan paxta, pilla, oltin, mashina, traktor, stanok, samolyot, asbob-uskuna, o'g'it, urug' va boshqa yuzlab tovar va xizmatlarning o'z yaratilgan joyidan shartnomalarga binoan to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilarga jo'natilishi fikrimizning dalili bo'lib, bozor alohida savdo-sotiq qiladigan joy deb tushunish to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Undan tashqari tovar va xizmatlarni pul orqali oldi-sotdi qilish jarayonida ayrim shaxslar yoki korxonalar sarflangan mehnat va moddiy xarajatlarga nisbatan yuqori darajada ortiqcha foyda oladi, tez boyiydi, ularning ayrimlari esa foyda olish u yoqda tursin, qilgan sarf xarajatlarini ham qoplay olmay, katta zarar ko'radilar, sinib xonavayron bo'ladilar. 1997 yilda Respublikamizda qishloq xo'jaligida 662 ta, boshqa sohalarda 302 ta korxona zarar ko'rib, shundan 300 ta qishloq xo'jaligi korxonalari bu zararni o'zining mol-mulki hisobidan qoplashi mumkinligi, qolgan 332 tasi esa o'z zararini qoplay olmay xonavayron bo'lishga mahkum ekanligi, sanoat va boshqa sohalardagi 302 ta zarar ko'rgan korxonalardan 145 tasi bankrot deb e'lon qilinganligi, 1999 yilda esa 898 ta qishloq xo'jalik korxonalari shirkatlarga aylantirilib, ularning 12,3 foizi, ya'ni 119 ta shirkat xo'jaligi yilni zarar bilan yakunlaganligi,¹ bozorning yoppasiga baxt-saodat keltiruvchi afsonaviy joy emasligini yana bir bor isbotlaydi. Endi nima uchun bu bozorda kimlardir mehnat qilamasdan yoki sarflagan harajatlarga nisbatan boshqalardan ortiqcha daromad oladi, boshqalari esa sarf xarajatlarini qoplay olmay, mehnatiga yarasha daromad qila olmaydilar, xonavayron bo'ladilar

degan savol hammani qiziqtiradi. Shuni aytish lozimki, bozorda hech qanaqa ilohiy yoki afsonaviy kuch yo'q. Aytilganlarning hammasi bozor munosabatlarining o'zidan kelib chiqadi. Bozorga sotishga chiqarilgan tovar va xizmatlar talabga nisbatan kam bo'lsa baholar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olib, tez boyiydi yoki aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, baholar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Buning ustiga ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, zarar yanada oshib ketadi, chunki bozor bunday ortiqcha behuda sarflarni hisobga olmaydi.

Shunday qilib, bozorda katta foyda olish yoki xonavayron bo'lish sababini tovarlarni pul orqali ayirboshlash jarayonida kishilar o'rtasida yuz beradigan munosabatlardan qidirib topish lozim ekan, savdo bo'layotgan joyda, bozor maydonida hech qanaqa sir-asror yo'q ekan. Oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'koni, avtomobilga xizmat ko'rsatish stantsiyasi, benzin sotadigan joy, sanoat tovarlari do'koni, tijoratchilarning savdo shaxobchalari, turli xil supermarketlar, yirik savdo markazlar (GUM, SUM kabilar) va savdo yarmarkalari, ijtimoiy, xususiy ovqatlanish joylari bularning hammasi bozorning odatdagi ko'rinishlari bo'lib, u erda ham yuqorida aytilgan munosabatlar sodir bo'ladi. Fond birjalari, chet el valyutalari bozori, don birjalari va auksionlar (kim oshdi savdosi) yuqori darajada rivojlangan bozorlar bo'lib, ularda sotuvchi va xaridorlar bir-biri bilan aktsiya, obligatsiya, milliy valyuta va qishloq xo'jalik mahsulotlari orqali bog'lanadi. Bozorning ayrim turlari sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi shaxsiy aloqa bilan farqlansa, boshqalarida ular hech qachon bir-birini ko'rmaydi yoki bilmaydi. Shunga muvofiq bozor aloqalari bevosita va bilvosita aloqalarga bo'linadi. Bularning har qanday turidan qat'iy nazar uning ishtirokchilari (sub'ektlari) fuqarolar (uy xo'jaliklari), turli xil korxonalar, firmalar va davlat tashkilotlaridir. Bozor sub'ektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z sub'ektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga etkazib berishdan iboratdir. Bu erda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi

uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi. Iste'molchilar bozorda u yoki bu tovarga bo'lgan talabini bildiradi. Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirgan tarmoqlar va sohalar o'rtasida taqsimlanib turadi.

Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va baholar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor baho vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning mazmunini to'laroq tushunmoq uchun uning turlarini va ichki tuzilishini bilish zarur.

4. Bozorning tuzilishi

Hozirgi davrdagi bozor murakkab tuzilishga egadir. Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashga har xil mezonlar asos qilib olinadi. Bular sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor sub'ektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, iqtisodiy aloqalar xarakteri va boshqalar. Bozorning **etuklik darajasiga qarab** rivojlanmagan bozor, klassik (erkin) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor ko'proq, tasodifiy xarakterga ega bo'lib, unda tovarga –tovar ayirboshlash usuli (barter) ko'proq qo'llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul kelib chiqmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrlarda ham bu bozor amal qilishi mumkin. Erkin (klassik) bozor-tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, ya'ni sotuvchilar va sotib oluvchilardan iborat bo'lib, pul orqali ayirboshlash jarayonida ular o'rtasida erkin raqobat kelib chiqadi, baholar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo'llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanadi. Hozirgi zamon rivojlangan bozori — bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, bozor ancha

tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar rivojlangan bo'ladi, raqobat kurashlari aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o'rtasidagi farqlar kamayadi. Bozor **hududiy jihatdan** ham turlicha bo'lishi mumkin.

Bular Mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, N'yu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar: (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, o'arbiy Evropa bozori) va nihoyat jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan mahsulotlarning tavsifiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan sub'ektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdo to'g'risida gap yuritiladi. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Tashkilot va muassasalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o'rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvchilar esa fermerlar, shaxsiy, kooperativ va davlat xo'jaliklaridir.

Shuningdek, davlat va kooperativ savdo, dehqon bozori ham farqlanadi. Davlat savdosini davlat, kooperativ savdoni matlubot kooperatsiyalari amalga oshiradi. Dehqon bozorida savdoni, alohida fuqarolar, jamoa va fermer xo'jaliklari hamda boshqa kooperativlar amalga oshiradi.

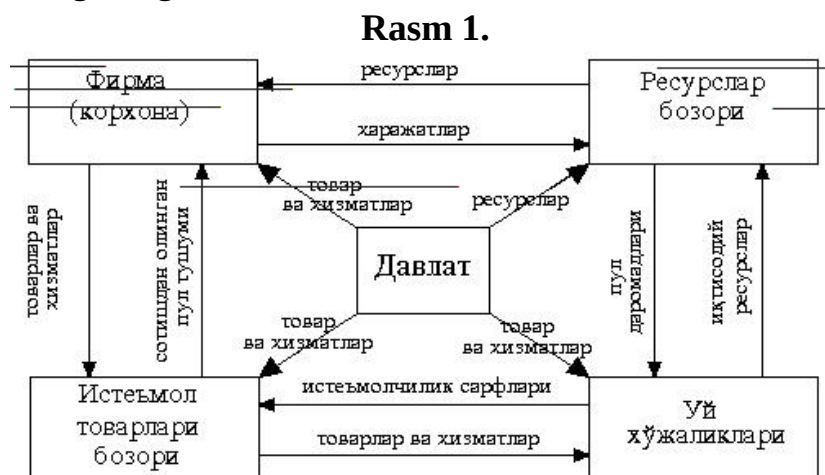
Tovar va xizmatlar bozori bozorning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik sub'ektlarining barcha uchta turi: fuqarolar (uy xo'jaliklari) davlat va korxonalar qatnashadi.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi **intellektual tovarlar** bozoridir. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar — ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni ayirboshlash katta o'rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo'lib, bu bozorda asosan innovatsiya firmalari ish ko'radi. Mazkur firmalar yangiliklarni topish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xom ashyo, yoqilg'i va materiallar kabi ishlab chiqarish vositalari yirik hajmda ko'tarasiga (ulgurji) sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste'molga emas, ishlab chiqarish iste'moliga xizmat qiladi, ya'ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

Bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar iste'mol tovarlari va resurslar bozori orqali ancha to'liq va yorqin namoyon bo'ladi. Shu sababli

bozorning ikki turi va ularning sub'ektlari o'rtasida amalga oshiriladigan oldi-sotdi bitimlarining ko'rgazmali tavsifini keltiramiz.

1-rasm. Iste'mol tovarlari bozori va resurslar bozori hamda bozor sub'ektlari o'rtasida resurslar, mahsulot va daromadlar harakati.

Rasmdan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklari va davlat iqtisodiy resurslarga egalik qilib, ularni resurslar bozoriga etkazib beradi. Korxonalar resurslarga talab bildiradi. Korxonalar resurslarni sotib olishga qilgan xarajatlari resurslarni etkazib beruvchilarning daromadlari (ish haqi, renta, foiz va foyda) oqimini tashkil qiladi.

Uy xo'jaliklari resurslarni sotishdan olinadigan pul daromadlarini sarflash jarayonida son-sanoqsiz ko'p tovar va xizmatlarga o'zlarining talabini bildiradi. Bir vaqtda korxonalar aynan shu bozorda tovar va xizmatlarni taklif qiladi. Tovlar va xizmatlarga iste'molchilik sarflari oqimi korxonalarning pul tushumi yoki daromadini tashkil qiladi.

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida – o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo'lgan talab, uy xo'jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to'qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuchi bozorida iqtisodiy sub'ektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirmaydi. Ishchi kuchi bozorida insonning o'zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati ma'lum muddatga sotiladi.

Ishchi kuchi bozorining aniq namoyon bo'lish shakllaridan eng muhimi — mehnat birjasidir. Mehnat birjasi — ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Moliya bozori. Bu bozor turli-tuman va ko'p jihatli bo'lsa ham, oldi-sotdi ob'ekti bitta, ya'ni pul (pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) hisoblanadi va turli xil

shakllarda bo'ladi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lgan xo'jalik sub'ektlari, bu moliyaviy resurslarni, mablag'lar kamyobligini sezgan sub'ektlarga taklif qiladi.

Moliyaviy bitimlarning xarakteriga qarab, moliya bozorini turkumlash mumkin. Bunda moliyaviy bozor ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari (iste'molni qondiradigan pul) va kapital (mulk) bozori. Qarz majburiyatlari bozorida pul vaqtincha qarz hisoblanadi va olingan pul shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Mulk bozorida qo'yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi. Bu bozorda mablag'lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib kapital bozorini ikkita bo'g'inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog'ozlar bozori. Ssuda kapitali bozori — pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berilishidir. Bu bozorda qisqa muddatli majburiyatlar muomalada bo'ladi. Bular asosan davlat va banklarning majburiyatlari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiya, obligatsiya, veksel', chek, depozit kabilar oldi-sotdi qilinadi. Bular davlat tomonidan chiqarilgan uzoq muddatli majburiyatlar hamda korporatsiyalarning aktsiya va obligatsiyalaridan iboratdir. Bu bozorda broker va dilerlar vositachilik qiladi. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auktsionlar va banklardan iborat bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi.

Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik sub'ektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun – qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalardir.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor ob'ekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor sub'ekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
4. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
5. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
6. Etuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., 1995.
3. Макконнелл К., Брю С. “Экономикс”, Том 1 М.: Республика, 1992, раздел 1.
4. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., "Mehnat", 1995, 150—170 betlar.
5. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др./ — Т.: "Шарк", 1999.
6. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М, 1998. Гл: 1, 2, 6, 7, 9.
7. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн. М: “Владос” 1996 Гл: 15.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. – М.: Юрист, 1997. Гл: 6, 7.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. T.: Mehnat, 1997. II bob.
2. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T. DITAF. 1998, 8—13 betlar.
3. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. – М.: “Проспект”, 1998. Гл: 4, 10.
4. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. – М.: “ИноРус”, 1998. Гл: 4, 12.

4—Ma'ruza. O'ZBEKISTONDA BOZOR IQTISODIYTIGA O'TISH DAVRI VA UNING XUSUSIYATLARI

Ma'ruza rejasi

1. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari.
2. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari.

3. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish vazifalari.

4. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida turli mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni.

5. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish yo'llari va usullari.

1. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotining yuqorida tilga olingan belgilari uzoq davr davomida shakllanib, pirovard natijada yaxlit ijtimoiy tizimni tashkil qiladi.

Bunda bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modellari) xilma-xil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumiyashtirilib, quyidagi uchta asosiy tipga bo'linadi:

1. Rivojlangan mamlakatlar yo'li;
2. Rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
3. Sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li.

Bu yo'llarning umumiyligi shundaki, ular hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi.

Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning g'arbcha modeli (rivojlangan mamlakatlar yo'li)da oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining xususiyati-bu qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma'muriy – buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o'tishdan iboratdir. Bu yo'lning boshqa yo'llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyligi yo'q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga uchinchi yo'lda bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarning o'zi o'tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishning mazkur yo'lining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda maqsad bir xil bo'lsa-da, turli mamlakatlar turli yo'llarni tanlashlari mumkin. Hammaga ma'lumki, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishda ikki yo'l, ya'ni revolyutsion va evolyutsion yo'llar mavjud. Pol'sha,

Chexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion yo'lini, birdaniga katta to'ntarishlar qilish yo'lini tanladilar. Boshqacha aytganda ular "karaxt qilib davolash" degan usulni qo'lladilar. Bu yo'lni amalga oshirish uchun Rossiyada "300-kun", "500-kun" degan o'tish dasturlari ishlab chiqildi. Bu dasturlarni tezkorlik bilan amalga oshira boshladilar. Bunda ular bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishda ancha uzoq muddatli o'tish davri bo'lishini unutdilar. Natijada bu mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmi keskin tushib ketdi, ko'plab korxonalar yopilib, ishsizlar soni ko'paydi, pulning qadri keskin pasayib ketdi, iqtisodiyot esa hamon karaxtlikdan chiqqani yo'q, odamlarning ahvoli og'irlashdi.

Shuning uchun O'zbekiston bu yo'ldan bormay boshqa yo'l tanladi. Bu yo'l O'zbekistonning o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

"Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi"¹, deb yozadi mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan beshta muhim printsiplarni asos qilib olingan.²

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash.

Ikkinchidan, o'tish davrida davlatning o'zi bosh islohotchi bo'lishi.

Uchinchidan, butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlariga asoslanmog'i, qonunlarning ustunligi ta'minlanmog'i lozim.

To'rtinchidan, bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Nihoyat, beshinchidan, bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish. Bozor munosabatlariga o'tishda bu printsiplarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish printsipli alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozorning infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T: "O'zbekiston", 1997. 188 bet.

² Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy printsiplari. — T.: O'zbekiston, 1995. 10-11 bet.

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohaslarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohaslarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish printsipini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish.¹

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va bajarildi.

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohaslarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish.

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublika iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bo'yicha birinchi bosqichda qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyot sohasiga tegishli bo'lgan, iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning huquqiy negizini barpo etadigan 100 ga yaqin asosiy qonun – hujjatlar qabul qilindi.

Birinchi bosqichda kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun zarur bo'lgan muassasalar tizimi tuzildi.

Qishloq xo'jaligida agrar islohot jarayonida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan yangi xo'jalik tizimi shakllandi va iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismi keng rivojlandi.

Xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va mavjud sharoitlarga mos bo'lgan tizimlari ishlab chiqildi. Narxlar to'liq erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy qirralari shakllantirildi, aholini ijtimoiy himoyalash tizimi amalga oshirila boshladi, iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun

mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.A. Karimov asarida bu bosqich uchun bir qator vazifalar ajratib ko'rsatiladi¹.

Birinchi vazifa – davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazish. Bunda davlat mulkini xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qo'llab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni rag'batlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli bo'lmagan qismning ulushini oshirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

Uchinchi vazifa – milliy valyuta-so'mni yana ham mustahkamlashdan iborat.

Bu esa so'mning konvertatsiyasi, qat'iy valyutalarga erkin sur'atda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadrsizlanishiga qarshi ta'sirchan choralarni qo'llash, iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda ichki bozorni shunday mollar bilan to'ldirish, korxonalarning chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valyuta zahiralarini mustahkamlash yo'li bilan erishiladi.

To'rtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Bunda tarkibiy o'zgarishlarda Respublika uchun eng asosiy hisoblangan tarmoqlarni, jumladan yoqilg'i, energetika va g'alla komplekslarini rivojlantirish nazarda tutiladi.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazishda ikki bosqichli taraqqiyot yuzaga keladi. Birinchi bosqichda davlat sektori va bozor xo'jaligidan iborat yarim erkinlashgan iqtisodiy tizim yuzaga keladi. Ikkinchi bosqichda iqtisodiyot to'liq erkinlashtiriladi, xususiylashtirish tugallanadi, narxlar erkin qo'yib yuboriladi, davlat korxonalarining monopol mavqei tugatiladi.

Lekin bundan Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish maqsadiga to'liq erishildi va bu sohada qo'yilgan vazifalar to'liq bajarildi degan xulosa kelib chiqmaydi. Chunki bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т.: “Ўзбекистон”, 1995. 175-178 бетлар.

etish, fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish har bir davrda kun tartibiga yangi vazifalarni qo'yadi.

Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi bosqichda "...erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish... nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir"¹. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

- Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- Xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;

- Mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- Kichik va o'rta biznes iqtisodiy taraqqiyotda ustivor o'rin olishiga erishish;

- Mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;

- Iqtisodiyotdan mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

2. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy – boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o'tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo'nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy etukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi./Shu bobning 1 da qarab chiqildi.

Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bu asosiy yo'nalishlari I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida bayon qilib berilgan.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning boshlang'ich nuqtasi bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat bo'ladi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning bir nechta yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilish.¹

Boshqaruv tizimining yuqori va quyi darajadagi vazifalari aniq chegaralab qo'yildi. Vakolatli hokimiyatning yagona to'la huquqli organi bo'lgan hokimlik instituti yaratildi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish sohasida fuqarolar yig'ini joriy qilindi.

Ikkinchi yo'nalish – tizimdagi o'zgarishlarga, yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan mulkchilik munosabatlariga asos bo'ladigan qonunlar tizimini yaratish.² Respublikada bu yo'nalish bo'yicha qabul qilingan qonunlarda mulkdorning huquqi tan olindi, xususiy mulkchilik huquqi e'tirof qilindi, mulkchilikning barcha shakllari uchun teng sharoit yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirishning samarali mexanizmi ishlab chiqildi. Qisqacha aytganda bozor munosabatlarining negizi bo'lgan ko'p ukkladli iqtisodiyotni shakllantirishning barcha huquqiy asoslari yaratildi.

Uchinchi yo'nalish – xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmni yaratishga qaratadigan qonunlar.³ Bozor infratuzilmasini yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan qonunlarni qabul qilishdan oldin, iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquq va iqtisodiy erkinlik borasidagi maqomini belgilab beradigan qonunlar qabul qilindi. Korxonalar to'g'risidagi qonun, kooperatsiya to'g'risidagi, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir.

To'rtinchi yo'nalish – Respublikamizni xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida, ta'riflovchi huquqiy normalarni yaratish.⁴ Бы йўналишдаги

---

¹ Shu yo'nalish bo'yicha respublikada quyidagi qonunlar qabul qilindi: O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida; O'zbekiston Respublikasining Vazirlar mahkamasi to'g'risida; Joylarda davlat hokimiyati to'g'risida; G'uqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida.

² Bunday qonunlar jumlasiga mulkchilik to'g'risidagi, er to'g'risidagi, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi, ijara to'g'risidagi va shu kabi qonunlar kiradi.

³ Bu guruh qonunlarga banklar va bank faoliyati to'g'risidagi, pul tizimi to'g'risidagi, tadbirkorlik to'g'risidagi, sug'urta to'g'risidagi, birjalar va birja faoliyati to'g'risidagi, auditorlik faoliyati to'g'risidagi, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risidagi qonunlar kiradi.

⁴ Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi, O'zbekiston respublikasining etakchi xalqaro tashkilotlarga a'zoligi to'g'risidagi, valyutani tartibga solish to'g'risidagi qonunlar.

qonunlarni qabul qilish natijasida mamlakatimizning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi tarixida sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi.

Beshinchi yo'nalish – kishilarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlarni ishlab chiqish.¹ Bu qonunlar bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholining eng muhtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki ularning ma'naviy imkoniyatlarini namoyon qilish, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon beradi.

Yuqorida qarab chiqilgan barcha qonunlarda bozor iqtisodiyotining huquqiy asoslarini yaratish ham amaliy, ham iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning huquqiy asosini tashkil qildi.

Bozor islohotlarining bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.²

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo'jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi. Birinchidan, Respublikamiz iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka ega, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida band, iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan shu tarmoq ahvoriga bog'liq. Hozirgi kunda agrar sektor hissasiga yalpi ichki milliy mahsulotning 1/4 qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi, xalq xo'jaligida band bo'lganlarning 37 foizga yaqini qishloq xo'jaligida ishlaydi va barcha aholining yarmidan ko'prog'i qishloqda yashaydi.

Ikkinchidan, Respublika butun sanoat potentsialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko'pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, engil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liq.

Uchinchidan, qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valyuta resurslari, Respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalarini chetdan sotib olishni ta'minlayotgan asosiy manbadir.

To'rtinchidan, mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi roli ortib boradi.

---

¹ Ish bilan bandlik to'g'risida, nogironlarni ijtimoiy himoyalash to'g'risida, fuqarolarning davlat nafaqasi ta'minoti to'g'risida, ta'lim to'g'risida, vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida qabul qilingan qonunlar.

² Mulkiy islohotlarning negizi bo'lgan davlat mulkini xususiylashtirishning Respublikadagi xususiyatlari, uni amalga oshirilish shakllari, usullari va yo'llari bilan biz keyingi bandda tanishishimiz mumkin bo'lganligi sababli, bu erda iqtisodiy islohotlarning boshqa yo'nalishlariga kengroq o'rin beramiz.

O'zbekistonda agrar islohotning negizi erga bo'lgan mulkchilik masalasidir. Respublika Konstitutsiyasida er xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligi ta'kidlangan.

Shunday ekan, qishloqda bozor munosabatlarini shakllantirishga erni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish uchun ijaraga berib qo'yish orqali erishish ko'zda tutilgan.

Respublikada erga bo'lgan mulkchilik munosabatlarini isloh qilishning boshqa xususiyati shundan iboratki, melioratsiya, irrigatsiya, erlarning unumdorligini oshirish dasturlarini bajarishni davlat o'z zimmasiga oladi. Buni bizdagi dehqonchilikning xususiyati taqozo qiladi. Bu xususiyat faqat sug'oriladigan erlarga xosdir. Respublikada barcha haydaladigan erlarning 3/4 qismidan ko'prog'i (4,2 mln.ga) sug'oriladigan erlar bo'lib, uning yarmidan ko'prog'i yaxshi meliorativ holatda, qolgan erlar esa melioratsiya ishlari (qayta o'zlashtirish, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish)ni olib borishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda sug'orib kelingan har gektar erni qayta o'zlashtirish uchun 1990 yilgi darajadan 14-15 baravar ko'p xarajat talab qilinadi. Bundan xulosa shuki, birorta ham fermer irrigatsiya va melioratsiya ishlarini o'zi mustaqil amalga oshira olmaydi. Faqat davlatgina melioratsiya tarmoqlarini rekonstruktsiyalashga, qurishga va irrigatsiya tadbirlarini amalga oshirishga qodirdir.

Respublikada agrar islohotlarning navbatdagi yo'nalishi barcha davlat qishloq xo'jalik korxonalarini (birinchi navbatda zarar ko'rib ishlayotganlarini) jamoa xo'jaliklariga va mulkchilikning boshqa shakllari (kooperativlar, aktsiyadorlik xo'jaliklari va har xil xususiy korxonalar) ga aylantirishdan iboratdir.

Bunda birlamchi qishloq xo'jalik bo'g'ini fermer xo'jaliklarini birlashtiradigan va ularga moddiy-texnikaviy ta'minot, texnika, agrokimyo xizmati ko'rsatadigan kooperativ bo'lishi lozim. Ularning tarkibida fermer xo'jaliklari qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko'rsatadi (Respublikada fermer xo'jaliklarining rivojlanishi 2-jadvalda keltirilgan).

2-Jadval

**Respublikada fermer xo'jaliklarining rivojlanishi
(har yilning yanvar oyida)**

Ko'rsatkichlar	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Soni (ming)	1,9	5,9	7,5	14,2	18,1	21,4	23,0
Umumiy maydoni (ming ga)	14	45	71	193	265	413	447
Ekin maydonlarining ulushi, %	0,3	1,1	1,7	4,6	6,6	9,7	11,3

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirish dasturlariga asoslanib, 1992 yildan boshlab o'tgan davr mobaynida mavjud 1137 davlat xo'jaligidan 1066 tasi

mulkchilikning aktsiyadorlik, jamoa va ijaradagi korxona shakllariga aylantirildi. Natijada qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining tarkibi mulkchilik shakllari bo'yicha ancha o'zgardi.

1994 yilda qishloq xo'jaligida davlatga qarashli bo'lmagan sektor butun mahsulotning deyarli 95 %¹ (1991 yil 63%) ni, 1998 yilda esa 98,7% ni ishlab chiqardi².

Qishloq xo'jaligini isloh qilishning keyingi yo'nalishi – bu shaxsiy tomorqalarni kengaytirish, yangi sug'oriladigan erlarni shaxsiy xo'jaliklar va bog'-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yo'li bilan aholini er bilan ta'minlashdan iboratdir. Shu ko'rilgan chora-tadbirlar hisobiga, birinchidan, qishloq joylarda ishsizlikning kuchayib borish xavfini barham toptirishga, ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirishga, uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi keskinlikka barham berishga va to'rtinchidan, yakka tartibda uy-joy qurilish ko'lamini ancha kengaytirishga muvaffaq bo'lindi.

Islohotlar amalga oshirilgan dastlabki yillarda aholiga foydalanish uchun qo'shimcha 550 ming gektar sug'oriladigan er ajratib berildi, shaxsiy tomorqa uchun berilgan erning umumiy maydoni 700 ming gektarga etdi. Natijada dehqon xo'jaliklarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi 1992 yildagi 33% dan 1998 yilda 60,3%ga ko'tarildi¹.

Respublikada agrar islohotlarning navbatdagi yo'nalishi – bu qishloq xo'jalik **ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilishini takomillashtirishdir**. Bunda xo'jaliklarga ekin maydonlari tarkibini va ishlab chiqarish hajmini mustaqil belgilash huquqi beriladi.

Don mustaqilligiga erishish va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashni tiklash yo'li izchil amalga oshirilishi natijasida donli ekinlar maydoni ancha kengaydi, paxta ekiladigan maydonlar esa tegishli ravishda qisqardi. Don etishtirishni ko'paytirib borish (1994 yil 2,5 ; 1996 yil 3,5; 1998 yil 4,1 mln t.) uni chetdan keltirishni qisqartirish va qisqa davrda to'liq don mustaqilligiga erishish imkonini berdi.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichida xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirishga ham katta ahamiyat berildi.

Bunga dastlab umumdavlat ehtiyojlari uchun etkazib berilayotgan mahsulotlarga oqilona xarid narxlarini belgilash, keyinchalik mahsulotlarning ko'pchilik turlariga davlat buyurtmasini asta-sekin bekor qilish (1995 yildan faqat paxta va donga davlat buyurtmasi saqlanib qoldi) hamda qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab-quvvatlash (soliqlardan ozod qilish, kreditlarni qaytarish muddatini cho'zish va boshqalar) orqali erishildi.

Hozirgi davrda agrar islohotni tubdan hal etishni taqozo qilayotgan **g'oyat muhim yo'nalish – qishloq xo'jaligida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga** (sanoat, xizmat

---

¹ O'zbekiston Respublikasining 1998 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari. Toshkent – 1999. 35 bet.

ko'rsatish sohalariga) **jalb etishdan** iboratdir. Bunda qishloq joylarda faoliyat shaklini tez o'zgartira oluvchi, zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan, qishloq xo'jalik xom ashyosini qayta ishlaydigan, kasanachilik va xalq hunarmandchiligiga asoslangan kichik korxonalarni ochish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish – agrar islohotning hozirgi kundagi ustuvor yo'nalishidir.

Bu yo'nalishda kommunal va injenerlik tizimlarining keng tarmog'ini yaratish, servis va maishiy xizmat tarmog'ini shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi.

Shu vazifani bajarish yo'lida keyingi yillarda ham qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish hamda qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturini amalga oshirish ishlari davom ettirildi. Qishloqlarda 1965 km suv quvurlari tarmog'i ishga tushirildi, 4844 km gaz tarmoqlari qurildi. Mablag' bilan ta'minlanadigan barcha manbalar hisobidan 1998 yilda umumiy maydoni 6,83 mln kv.m uy-joy binolari foydalanishga topshirildi.

Yuqorida tilga olingan agrar islohotlarni amalga oshirishning barcha yo'nalishlari respublikaning xususiyatlari va bozor iqtisodiyotiga o'tish talablaridan kelib chiqadi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o'sib o'tishida **moliya-kredit sohasini isloh qilish** alohida o'rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat byudjeti tanqisligini kamaytirib borish, byudjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina byudjetdan mablag' ajratish, xalq xo'jaligini rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Kredit sohasidagi islohotlar bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasi uchun javobgarligini oshirishga qaratiladi. Shu maqsadda Respublikada markaziy bank hamda keng tarmoqli tijorat va xususiy banklardan iborat ikki bosqichli bank tizimi vujudga keltirildi. Markaziy bank zimmasiga federal rezerv tizimiga xos bo'lgan vazifalar yuklatildi. Ixtisoslashgan aksiyadorlik – tijorat banklari ("o'alla banki", "Tadbirkor bank", "Savdogar bank", "Paxta bank" va boshqa banklar) shakllantirildi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri narxlarni erkinlashtirishdir. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda xom ashyo va mahsulot ayrim turlarining, narx-navo bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Respublikada islohotlarni asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirish printsiipi, narxlarni erkinlashtirishda yondashishga ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi.

Islohotlar boshlanishdan oldingi davrda respublikada narx-navoning nomutanosib tizimi tarkib topgan edi. Xom ashyo va qishloq xo'jalik mahsulotlari narxi pasaytirilib, ishlov beruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar tovarlarining narxi sun'iy ravishda oshirib borilgan edi. Bundan ko'rilgan katta zarar respublikani dotatsiya oluvchi mintaqaga aylantirib qo'ydi.

Narx belgilashdagi nomutanosibliklar tufayli butun tarmoqlar, shu jumladan qishloq xo'jaligidagi ko'plab korxonalar zarar ko'rib ishladi. Xalq xo'jalik tarmoqlari ko'rgan zarar, ayrim mahsulot turlari (don, un va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari) etishtirishga qilingan xarajatlar va turli ijtimoiy imtiyozlar berishdan ko'rilgan zarar byudjet mablag'lari hisobidan qoplanar edi. 1991 yil shu maqsadda sarflangan mablag' respublika byudjeti jami xarajatlarining 12% dan ortig'ini tashkil qilgan.

Bularning hammasi narxlar islohotini amalga oshirishga real vaziyatni va aholining mavjud turmush darajasini hisobga olib, oldindan ishlab chiqilgan dastur asosida yondashishni talab qiladi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994 yilgacha hamma turdagi xom ashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning dastlabki davrida (1992 yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi.

Narxlar islohotining navbatdagi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'lig'icha to'xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning oxirgi bosqichida (1994 yil oktyabr'-noyabr') xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi.

Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshqarishning tegishli tizimini yaratishni talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi.

Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi (Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agro-sanoat qo'mitasi va boshqa qo'mita hamda vazirliklar) yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Masalan, Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Respublika ulgurji va birja savdosi aktsiyadorlik uyushmasi, antimonopol va narx-navo siyosatini o'tkazish boshqarmasi kabilar shular jumlasidandir.

Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankining vazifalari hamda tarkibiy tuzilishi ancha o'zgartirildi.

Masalan, Moliya vazirligi zimmasiga Respublika byudjetini vujudga keltirish bilan bir qatorda, davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari va qoidalarini ishlab chiqish, valyuta ishlarini boshqarish vazifasi yuklatildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish, davlatning yagona soliq va bojxona siyosatini o'tkazish maqsadida Davlat soliq qo'mitasi va Bojxona qo'mitasi tuzildi. O'tkaziladigan iqtisodiy islohot ishlarini muvofiqlashtirib turish uchun Prezident huzurida iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha idoralararo kengash tuzildi.

Ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi vazifalarni bajarish uchun Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi tuzildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish va shu soha korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirib turish uchun Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tuzildi.

Respublika iqtisodiyotining tarmoqlari va ayrim sohalarini boshqarish tizimida ham chuqur tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tarmoq vazirliklari uyushmalarga, kontsernlarga, korporatsiyalar, uyushmalar va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirish bilan batamom tugatildi. Transport, turizm, madaniyat, kinolashtirish kabi faoliyat sohalarida milliy kompaniyalar tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tuman, shahar) ijroiya – boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimlik joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxona va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi.

Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. Birinchi yo'nalish bo'yicha tovar-xom ashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi yo'nalishda kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi.

Uchinchi yo'nalish mehnat bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari tashqi iqtisodiy aloqalarga ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) barpo

etildi. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish asosiy maqsad emas. Barcha islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish ob'ektiv zaruriyatdir.

Respublikada aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi.

Birinchi yo'nalish – narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish.

Ikkinchi yo'nalish – Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish.

Uchinchi yo'nalish – islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy ahloqiy qadriyatlari, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlari hisobga olinadi.

Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qiladi.

3. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish vazifalari

Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valyutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir. Bu vazifalarni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslari hamda ustivor yo'nalishlari Prezidentimiz I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida ifodalab berilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat mulkini xususiylashtirish natijasida ikkita asosiy vazifa hal qilinadi.

Birinchidan, davlat ixtiyorida bo'lgan mulk o'zining haqiqiy xo'jayinlari qo'lga topshiriladi.

Ikkinchidan, ko'p ukkladli iqtisodiyot va rag'batlantiruvchi raqobatchilik muhiti vujudga keltiriladi.

Mulkni haqiqiy xo'jayinlari qo'lga topshirish tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratilishini bildiradi. Raqobatchilik muhitini vujudga keltirish esa, eng avvalo, mulkning davlat monopoliyasi ekanligiga barham berish va bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi (xizmat ko'rsatuvchi), ammo mulkchilikning turli shakllariga-davlat, jamoa, xususiy va boshqa shakllariga asoslangan ko'pdan-ko'p korxonalar tashkil qilishdan iborat.

Xususiylashtirish jarayonida mulkchilik shakllari o'zgarishi bilan birga, yagona xalq xo'jalik kompleksi sharoitida tarkib topgan tor ixtisoslashgan tarmoq monopoliya tuzilmalariga barham berish imkoniyati ham tug'iladi. Monopoliyalashtirilgan tuzilmalarni xususiylashtirishda ishlab chiqarishning o'zini nisbatan ixchamlashtirish, korxonalarni texnikaviy, texnologik va tashkiliy-iqtisodiy jihatdan qayta o'zgartirish loyihalarini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Tashabbuskorlikka asoslangan, shuningdek turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi yangi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismini shakllantirishning ikkinchi qudratli jarayonidir.

O'z-o'zidan aniqki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ham davlat korxonalari saqlanib qolib, iqtisodiyotda sezilarli rol o'ynayveradi. Shu sababli, bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi, ular tijoratlashtiriladi, ya'ni foyda uchun ishlaydigan korxonalarga aylantiriladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish bozor munosabatlarini shakllantirish yo'lidagi muqarrar jarayondir. U eng avvalo tanglik holatlariga barham berishga qaratiladi. Tanglik holati inqirozga uchrashning oldini olish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan tovar va xizmatlarning sifati va turini o'zgartirish yuzasidan chora-tadbirlar ko'rishga undaydi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalarini yaxshilashga, uning raqobatga bardoshligini oshirishga majbur qiladi. Bularning barchasi pirovard natijada bozorda talab va taklif o'rtasida qulay muvozanatni ta'minlashga olib keladi. Kengroq ma'noda barqarorlashtirish – bu eng avvalo makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek u pul qadrsizlanishining oldini olish, to'lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko'zlab olib boriladigan davlat siyosatidir.

Jahon tajribasida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishda bir necha xil yondoshuvlar tarkib topgan. Bulardan birinchisi **monetar yondoshuv** deb ataladi. U pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga, pul massasini hamda to'lovga qodir bo'lgan jami talabni keskin kamaytirish hisobiga pul muomalasini barqarorlashtirishga asoslanadi. Bu yondoshuvning kamchiligi shuki, u ishlab chiqarishning jismoniy hajmi kamayishiga va investitsiya faoliyatining to'xtab qolishiga olib keladi.

Ikkinchisi – ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishga, tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirishga yordamlashish, iqtisodiyotda nomutanosibliklarga barham berishga asoslangan yondoshuv. Bunda bir me'yordagi qattiq moliyaviy va pul kredit siyosati tovar bilan qoplashning iloji bo'lmagan ortiqcha talablarni cheklash bo'yicha tadbirlar bilan uzviy bog'lab olib boriladi.

Respublikada o'tish davrida makroiqtisodiy barqarorlikka erishishda ikkinchi yondoshuvga ustunlik beriladi. Bu ishlab chiqarishning ilg'or tuzilmasiga erishish uchun ustunlikka, istiqbolga ega bo'lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni har tomonlama rag'batlantirish, eng muhim bo'g'inlarni aniqlash (neft', energetika, don, paxtani qayta ishlash sanoati va h.k.) va shu orqali iqtisodiyotni tarkiban qayta tashkil qilish bo'yicha amalga oshiriladigan yondoshuvdir. Boshqalardan ustun hisoblangan etakchi tarmoqlar belgilab olinishi bilan birga, ularning ichki tuzilishini qayta o'zgartirish ham hisobga olinadi.

Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda, muvozanatga keltirilgan monetar siyosat asosiy tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni tarkiban qayta tashkil qilishni qo'llab-quvvatlash siyosati bilan birga qo'shib olib borilishi zarur.

Ana shu yondoshuvlar negizida iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga yo'l qo'ymaslik;
2. boshqalardan ustun bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun qulay sharoitlarni vujudga keltirish va rag'batlantirish;
3. davlat byudjeti va korxonalar moliyaviy ahvolidan barqarorligini ta'minlash;
4. pulning qadrsizlanishini to'xtatish;
5. to'lov balansi va davlat valyuta rezervlarining holatini yaxshilash;
6. muvozanatlashtirilgan ijtimoiy siyosat asosida aholi turmush darajasini yaxshilash.

Byudjet intizomiga rioya qilish va uning, kamomadini cheklash barqarorlashtirishning hal qiluvchi omillaridan biridir. Bunda soliq tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi bosqichda iqtisodiyotni barqarorlashtirishda kredit-bank tizimini, pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish ham alohida o'rin tutadi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida milliy valyutani mustahkamlash umummilliy vazifa hisoblanadi. Shu sababli milliy valyutaning barqarorligi, uning ichki bozorda erkin almashinuvini ta'minlash uchun respublikada bir qator dasturlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Birinchidan, milliy valyutaning tovar (xizmat) lar bilan barqaror ta'minlanishiga erishish. Bunda bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirish va ularning umumiy hajmida respublikada ishlab chiqariladigan mahsulotlar hissasini oshirib borish hal qiluvchi o'ringa ega bo'ladi.

Ikkinchidan, etarli barqaror valyuta zahiralariga ega bo'lish. Bunga respublika eksport imkoniyatini kengaytirish, korxonalarni eksport uchun mahsulot ishlab

chiqaradigan korxonalarga aylantirish va ularning jahon bozorida mavqeini oshirish orqali erishiladi.

Uchinchidan, ishlab topilgan har bir so'mni qadrlash va xalq xo'jaligiga sarflangan har bir so'mning foyda bilan qaytishiga erishish. Buning uchun qat'iy moliya-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish zarur.

To'rtinchidan, pul qadrsizlanishiga, inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat o'tkazish. Bunda ichki bozorni mollar bilan to'ldirish, naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega.

Respublikaning bozor iqtisodiyotiga o'tishida iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirish vazifasi butunlay yangi xalq xo'jalik kompleksini bunyod etishga qaratiladi. Bu esa iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishini, ishlab chiqarilayotgan mahsulot, eksport va import tarkibini qayta qurish, shuningdek, eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solishni talab qiladi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish jarayonida amalga oshirilayotgan tub iqtisodiy islohotlar demokratik, adolatli va fuqarolik jamiyatini barpo etish vazifasiga bo'ysundiriladi. Davlatchilikdagi demokratizm qonunlarning qay darajada yaxshiligi, huquq va erkinliklar qanchalik keng berilgani, ijtimoiy kafolatlar kuchi bilan belgilanadi. Adolatparvarlik esa aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish va kishilarni ijtimoiy himoyalash mexanizmida o'z aksini topadi.

Shunday qilib, Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish iqtisodiyotda yangi bozor munosabatlariga asos soladi, iqtisodiy faoliyat erkinligi va tadbirkorlikni namoyon etish uchun sharoit yaratib beradi, ijtimoiy-ma'naviy sohadagi ijtimoiy kafolatlarni mustahkamlaydi.

4. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida turli mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan biri o'laroq, insoniyat iqtisodiy taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi.

Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladi.

Shunday ekan, mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka **egalik qilish** mulkdorlik huquqining mulk egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. **Mulkdan foydalanish** – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda

qo'llanilishidir. Mol-mulkdan foydalanish yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. **Mulkni tasarruf etish** – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi hollar orqali ro'y beradi.

Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birlikda, yuqorida ko'rsatilganidek, hal qiluvchi rolni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u "huquqiy" kategoriya sifatida qoladi.

Mulkchilik munosabatlari, uning ob'ektlari va sub'ektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik ob'ektlaridir. Inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar mulk ob'ekti hisoblanadi. Mulk ob'ektida asosiy bo'g'in – bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilishdir. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Shunga mos ravishda mulk sub'ektlari vujudga keladi. **Mulk sub'ekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ega bo'lgan, mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilaridir, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlariga birlashgan bo'ladi.** Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik sub'ektlari bo'lib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti mulkchilik shakllarining xilma-xil bo'lishini talab qiladi, chunki tovar muayyan mulk ob'ekti bo'lgandagina oldi-sotdi qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi", deb ta'kidlanadi.

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulk davlat mulkidan tashqari, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohalaridagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, mehnatkashlarning uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk va xususiy mulk shakllarini o'z ichiga oladi.

Shu sababli "O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida"gi qonunida mulkning turli-tuman shakllari sanab o'tilgan: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk.

Davlat mulki – Mulk davlatga tegishli bo'lganda mulkka egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf etish davlat ixtiyorida bo'ladi.

Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

1. Xususiy mol-mulkni milliyalashtirib, davlat qo'lga olish;
2. Davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxona va tashkilotlarda investitsiyani amalga oshirish yo'li bilan.

O'zbekistonda Fuqarolik kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulkidan) iboratdir. Er-suv, er osti boyliklari, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zahirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkida (munitsipal mulk) davlat xokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilarning mol-mulki bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni erkinlashtirish vazifasi davlat mulki monopoliyasini qisqartirishni taqozo qiladi. Chunki sog'lom bozor iqtisodiyoti davlat monopoliyasi bilan chiqishmaydi, monopoliya raqobatga to'sqinlik qiladi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish oqibatida iqtisodiyotda davlat mulkining ulushi kamayib u asosan jamoa mulkiga, ayrim hollarda fuqarolar mulkiga va xususiy mulkka aylanadi.

Jamoa mulki – muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishdan iborat.

Jamoa mulki davlat mulkini korxona jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxonalar qurishi, aktsiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ladi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar jamoasi egalik qiladi.

Jamoa mulki – kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksionerlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulkidir.

Kooperativlar mulkining asosiy belgisi ishlab chiqarish vositalari va uning natijalari o'zlashtirishning jamoa-guruh xususiyatidir.

Mulkchilikning bu turida ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi muayyan mehnat jamoasi doirasida ro'y beradi. Ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish va ularni o'zlashtirish mulk egasi bo'lmish mehnat jamoasi doirasida amalga oshiriladi, hamda jamoa va shaxsiy iqtisodiy manfaatlarning mushtarakligi vujudga keladi.

Kooperativlar qishloq xo'jaligida, sanoat, qurilish, transportda, savdo va umumiy ovqatlanish, pulli xizmatlar sohasida hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy-madaniy hayotning boshqa tarmoqlarida, ilmiy va ilmiy-texnikaviy xizmat ko'rsatish sohalarida barpo etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Kooperativ faoliyat uchta asosiy turga ajraladi: ishlab chiqarish, matlubot kooperativlari va aralash kooperativlar.

Shaxsiy mulk. Mulk shakllari ichida kishilarning shaxsiy mulki muhim o'rin tutadi. **Shaxsiy mulk bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy**

ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqarolarning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aktsiyadan keladigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk ob'ektlari – bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohalaridagi, xalq xo'jalik faoliyatining boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqarolar va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin.

Xususiy mulk – ayrim sohibkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir.

"O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida"gi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va g'ayratchanlikni, mehnatga ma'suliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u tekin daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi.

Turli shakllardagi mulklarning birikib ketishi natijasida **aralash mulk** paydo bo'ladi. **Bu mulk alohida olingan ob'ektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.**

O'zbekiston Respublikasining Qonun hujjatlarida xususiy mulkni shakllantirish manbalari ham ko'rsatilgan. Tadbirkorlik bilan shug'ullanish, yollanib ishlash, kredit muassasalariga qo'yilgan mablag'lar, qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlar, meros tartibda mol-mulkni qo'lga kiritish kabilar ana shunday manbalar bo'lishi mumkin. Respublika Qonun hujjatlariga (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi Farmonining 3-bandi) muvofiq savdo, xizmat ko'rsatish sohasi ob'ektlarini ular joylashgan er uchastkalari bilan birga tanlov asosida sotilishiga ruxsat beriladi. Bunday er uchastkalariga xususiy mulk huquqining hamma me'yorlari taalluqli bo'lib, ular sotilishi, vasiyat qilib qoldirilishi, ijaraga berilishi mumkin. Biroq erning boshqa toifalari, jumladan, umumiy foydalanishdagi erlar, ekinzorlar va davlat zahirasiga kiritilgan erlar davlatning alohida mulk ob'ektlaridir va shu sababli ular fuqarolarga faqat meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod egalikka berilishi mumkin.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mulkchilikning turli xil shakllarini vujudga keltirish asosiy maqsad emas. Bu faqat ishlab chiqarishni

rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishning barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalanish, tashabbuskorlik va sog'lom raqobatni vujudga keltirish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgandir.

5. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish yo'llari va usullari

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashuvchi muhitni shakllantirish uchun shart-sharoit vujudga keltirishdan iborat. Bunda asosiy maqsad mulkchilik masalasini hal qilishdir. Shu sababli respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov mulkchilik masalasini hal qilishni "...bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi"¹, deb alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk sub'ekti sifatida aslida davlat chiqishi natijasida jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkni "hech kimniki", "davlatniki", "birovning mulki" deb atash rasm bo'lgan edi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. **Xususiylashtirish davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish esa xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi.**

U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatiga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auktsionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish sharoitga qarab pulli, pulsiz yoki imtiyozli tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan **qat'iy nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilikni vujudga keltirishni ta'minlaydi**, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkning barcha shakllari va turlari rivojlanadi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mulkchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan davlatning monopol hukmronligiga chek qo'yib, jamiyatda faollik ko'rsatayotgan erkin tadbirkorlik tashabbusiga keng yo'l va imkoniyatlar ochib berishdan iborat.

Aslida xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatlashtirishdan qaytish yo'llaridandir. Xususiylashtirish davlat mulkini ma'lum darajada haqiqiy egalari – fuqarolarga berish demakdir.

Davlat mulkini xususiylashtirish siyosati mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini, mahalliy va milliy sharoitlarni, urf-odatlarini hisobga olgan holda olib borilishini ko'zda tutadi.

Ijara munosabatlarini rivojlantirish va aktsionerlik mulkini shakllantirish davlatlashtirishdan qaytishning muhim yo'nalishlaridir. Bu jarayon ma'lum tadbirlarga rioya qilingan holda olib borilishi lozim, bu avvalo, ixtiyoriylik asosida, oshkoralik hamda jamoatchilikning umum ishtirokida amalga oshirilib, mehnat jamoalarining iqtisodiy manfaatiga, davlat manfaatlariga putur etkazmasligi, shu bilan birga iste'molchilar manfaatlariga ham zid bo'lmasligi zarur. Bu holda mahsulot hajmi, sifati va mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishni boshqarishni yaxshi tashkil etish, mavjud moddiy-texnik, moliyaviy va mehnat resurslaridan, fan va texnika yutuqlari, yangi texnologiyadan samarali foydalanish, tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish hisobiga bozorda narxlarning pasayishiga erishish yo'li bilan aholining moddiy farovonligining oshishiga erishish talab etiladi.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy normalar va amal qilish mexanizmlari yaratildi.¹

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondoshuvning muhim xususiyati – uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993 yillar xususiylashtirishning birinchi bosqichi davri bo'ldi, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Engil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Aktsiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat xalq xo'jaligining iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol' o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi tarkib toptirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalari xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1998 yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan sektorga to'g'ri keldi. Uy-joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari

davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan **ikkinchi bosqich** 1994-1995 yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aktsiyalari respublika qimmatbaho qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulkining hissadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalari qizg'in tashkil qilindi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning va xususiylashtirishning bu bosqichda ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda "kim oshdi" savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Davlat mulkini xususiylashtirish boshlangan davrdan 1994 yil oxirigacha 54 mingga yaqin korxona va ob'ekt davlat tasarrufidan chiqarildi. Shulardan 18.4 mingtasi xususiy, 26.1 mingtasi hissadorlik, 8.7 mingtasi jamoa mulkiga o'tdi, 661 tasi ijara korxonalariga aylandi¹.

Keyingi yillarda, Respublikada korxonalarning mulkchilik shakllari bo'yicha tarkibining o'zgarishi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

3-jadval.

Respublikada korxonalarning mulkchilik shakllari bo'yicha tarkibi (Umumiy soniga nisbatan % hisobida), yil boshida

	1997	1998	1999
Davlat korxonalari	15,6	12,1	11,2
Xususiy korxonalar	44,1	46,2	45,1
Jamoa korxonalari	37,0	38,8	40,3
Qo'shma korxonalar	2,0	2,0	1,9
Boshqa korxonalar	1,3	0,9	1,5
Jami nodavlat korxonalar	84,4	87,9	88,8
Jami korxonalar	100,0	100,0	100,0

1999 yil boshida 188,1 mingta korxonalarning 11,2 foizini (241 ming) davlat korxonalari, 88,8 foizini (167 ming) nodavlat, shundan 45,1 foizini (75,3 ming) xususiy korxonalar tashkil qilgan.

1998 yil natijalariga ko'ra Respublika yalpi ichki mahsulotining 64,5%, sanoat mahsuloti hajmining 64,1%, yalpi qishloq xo'jalik mahsulotining 98,7%, qurilish ishlari hajmining 77,1%, chakana tovar aylanmasining 95,3%, aholiga pulli xizmat ko'rsatishning 51,6% va iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining 74,2% nodavlat korxonalar ulushiga to'g'ri kelgan.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazqiyini pasaytiradi. Ikkinchi

tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish – ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Qiyosan yirik korxonalarni xususiylashtirishni ko'zda tutuvchi **navbatdagi bosqich** 1998 yilda boshlandi. Bu bosqichda xususiylashtirish yakka tartibda va ko'proq xorijiy sarmoyalarni jalb etish asosida amalga oshirish mo'ljallangan. Bunda o'rta va katta korxonalarni xususiylashtirish jarayonining asosiy shartlari Respublika Vazirlar Mahkamasining "Davlat mulkini xususiylashtirishida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish choralari to'g'risida" (1998 yil 18 noyabr 477 sonli) farmoyishida qayd qilingan.

Farmoyishda, birinchidan, 1999-2000 yillar davomida xorijiy sarmoyalarga yakka tartibda xususiylashtirish uchun taklif etilgan (30 ta), ikkinchidan, 100% xorijiy sarmoyador mulkchiligiga o'tkaziladigan (69 ta) va uchinchidan, 25% dan 75 foizgacha aktsiyalari xorijiy investirlarga sotiladigan (159 ta) korxonalar ro'yxati ko'rsatilgan.

Respublika iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning **uchinchi bosqichiga** kirdi. Bu bosqich yakunlovchi xarakterga ega bo'lib, bu davrda xususiylashtirilmaydigan ob'ektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'ekt va korxonalar davlat tasarrufidan chiqarildi.

Respublikada xususiylashtirishning adresli yo'naltirilgan-ligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu esa aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashish imkonini beradi. Xususiylashtirishning adresli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek erlar olishi kabilarda o'z ifodasini topadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning to'lovliligi uning nav-batdagi muhim xususiyatidir. Pulni to'lash orqali davlat tasarrufidagi korxona va ob'ektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari paydo bo'ladi, bozor infratuzilmasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro'yobga chiqarish uchun mablag'lar jamlanadi.

Davlat mol-mulkini yangi mulkdorlarga sotish yo'li orqali ularning mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashga, yangi raqobatlashuvchi korxonalar barpo etishga ham sarflanadi.

Navbatdagi muhim xususiyat – respublikada mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlar yaratildi va ta'minlandi¹.

Ijtimoiy kafolatlar bir butun imtiyozlar tizimi orqali yaratildi. Bular xususiylashtirilayotgan korxona mehnat jamoasiga aktsiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va shu kabilarni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish hamda soliq to'lashda ayrim imtiyozlar berish kabilardir.

Ijtimoiy kafolatlar iste'mol savatining eng kam miqdorini kuzatib borish, eng kam ish haqini, daromad solig'ini tartibga solish kabilarni ham o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy muhofazalash davlatning barcha mulkdorlar: hissadorlar, xususiylashtirilgan uy-joylarning, sotib olingan texnika va avtotransport vositalarining, er maydonlari, xususiylashtirilgan fermalar va boshqa vositalarning egalarining huquqlarini himoya qilishda o'z ifodasini topadi.

Respublikada davlat mulkini xususiylashtirishning o'ziga xos boshqa jihatlari Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan bayon qilingan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy qoidalaridan kelib chiqadi. Bular quyidagilar:

a) davlat mulkini xususiylashtirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning ichki mantiqiga bo'ysundiriladi va ularning asosini tashkil qiladi;

b) mulkni xususiylashtirish jarayoni davlat tomonidan boshqariladi;

v) xususiylashtirishni huquqiy – normativ jihatdan ta'minlashda qonunlarga rioya etiladi.

Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa davlat sektorining bozor sharoitida ham sezilarli rol' o'ynashini inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotda davlat korxonalarining saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohalar ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

O'tish davri – bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa, yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davrdir.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukklad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – iqtisodiyotning barcha sohaları va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish demakdir.

Islohotlar kontseptsiyasi – ijtimoiy–iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Mulkchilik munosabatlari – mulkka egalik qilish, undan foydalanish, jamiyat boyliklarini o'zlashtirish va ularni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining mulk egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan boyliklardan o'zlashtirishning ijtimoiy shaklidir.

Mulkdan foydalanish – mol–mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi, ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir.

Mulkni tasarruf etish – mol–mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir.

Mulk ob'ektlari – mulkka aylangan barcha boylik turlaridir.

Mulk sub'ektlari – jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ega bo'lgan, mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilaridir.

Xususiyashtirish – mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy shaxslar ixtiyoriga o'tishidir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish – shu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishidir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish printsipining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

4. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi. Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

5. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

6. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning etakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

7. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.

8. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

9. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmunini bayon qiling. Mulkka egalik qilish, undan foydalanish va mulkni tasarruf qilish tushunchalarini izohlang.

10. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmuni nimadan iborat? Mulkchilik qachon "huquqiy" kategoriya sifatida qoladi.

11. Mulk ob'ektlariga tushuncha bering va ularning asosiy turlarini sanab ko'rsating. Mulk sub'ektlarini ta'riflang. Kimlar mulk sub'ektlari bo'lib chiqishi mumkin?

12. Xususiylashtirish tushunchasining mazmunini ta'riflang. Xususiylashtirish qanday usullarda amalga oshiriladi?

13. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish asosida qanday nodavlat mulk shakllari vujudga keltiriladi?

14. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish qanday bosqichlarda amalga oshiriladi? Bu jarayonlarning hozirgi bosqichdagi xususiyatlari nimalardan iborat?

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., "O'zbekiston", 1993.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li. T. "O'zbekiston", 1992.
4. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz.; T. "O'zbekiston", 2000y.
5. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin.; T., "O'zbekiston", 1998y.
6. Karimov I.A. Kuchli adolatli jamiyat sari.; T. "Sharq", 1998y.
7. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz.; T. "O'zbekiston", 1999y.
8. Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2 fevral 2000y.
9. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish –eng muhim vazifamiz. O'zR. Vazirlar mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 15 fevral 2000y.
10. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. М.: Юрист, 1997. Гл: 3.
11. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., "Mehnat", 1995.
12. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", т.I,2. М., изд. "Республика", 1992.
13. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К.Абдурахманов и др./ – Т.: "Шарк", 1999.
14. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн. М.: "Владос", 1996. Гл: 4.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. T.: "Mehnat", 1997. II-III boblar.

2. Qodirov A. va boshq. Iqtisodiyot nazariyasi. T., 1996.
3. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998, 8-13 betlar.

5—MA'RUZA. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

Ma'ruza rejasi

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.
2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklifga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbat hamda uning o'zgarishi.

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Biz ehtiyoj tushunchasi haqida dastlabki mavzuda gapirgan edik. Ehtiyoj tushunchasi kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab – bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir**. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u "xohish", "istak" bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori talab deyiladi.

Talablar har xil bo'lib, bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qilinadi: **yakka talab va bozor talabi**. Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxona, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi **yakka talab** deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi **bozor talabi** deyiladi.

Individual, ya'ni yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz.

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik.

Bir kg un narxi (so'm)	Talab qilinadigan un miqdori (kg)
50	10
40	13
30	17
20	25
10	50

Jadval ma'lumotlari tovarga narxning pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi uning miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. **Mahsulot narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi.**

Talab miqdoriga ta'sir qiluvchi bahodan boshqa omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir qo'rsatadi: 1) Iste'molchining didi; 2) Bozordagi iste'molchilar soni; 3) Iste'molchining daromadlari; 4) Bir –biriga bog'liq tovarlarning narxi; 5) Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillar

Taklif ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarishga qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan mahsulotlar miqdorini ko'rsatadi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Bu alohida ishlab chiqaruvchi uchun 5 — jadvalda ko'rsatilgan.

5-jadval.

Alohida ishlab chiqaruvchining mahsulot taklifi.

1 kg un narxi (so'm)	Haftalik taklif qilinadigan un miqdori (kg)
50	60
40	50
30	35
20	20
10	5

Taklif har xil narxlarda sotishga qancha miqdorda mahsulot chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Bu o'zaro to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik taklif qonuni** deyiladi.

Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantiruvchi vazifasini bajaradi.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) Resurslarning narxi; 2) Ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) Soliq va dotatsiyalar; 4) Boshqa tovarlarning narxi;
- 5) Narx o'zgarishining kutilishi; 6) Bozordagi sotuvchilar soni.

Taklifning shu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

1. Resurslarning narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, yomg'irilatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va dotatsiyaar darajasi. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovar narxi. Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

5. Narx o'zgarishini kutilishi. Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot etkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p

bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan erlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, er taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbat hamda uning o'zgarishi

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab miqdori taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif miqdori talab miqdoridan oshib ketib, baho pasayib qoladi. Talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanatida vujudga kelgan holda shakllangan baho bozor bahosi deyiladi. Ba'zan uni muvozanatlashgan narx ham deb yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatli narx har doim mavjud bo'lib turmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatlikning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda ushbu muvozanat doimo intilish mavjud bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Talab – iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir.

Talab egri chizig'i – grafikda narx va talabning hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatadi.

Talab qonuni – tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori o'rtasidagi teskari yoki qarama –qarshi bog'liqlikni ifodalaydi.

Taklif – ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqtda ishlab chiqarishga qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar miqdoridir.

Taklif egri chizig'i – narx va taklifning hajmi o'rtasidagi to'g'ridan –to'g'ri bog'liqlikning grafikdagi tasviridir.

Taklif qonuni – narx bilan sotishga chiqariladigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bevosita yoki to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ifodalaydi.

Taklif (talab) ning egiluvchanligi – narx 1% o'zgarganda talab necha foiz o'zgarishini ko'rsatadi. Bu talabning narx bo'yicha o'zgaruvchanligi ham deyiladi.

Daromad samarasi – narx pasayganda iste'molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

3. Don birjasida bug'doyga bo'lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi deb faraz qilamiz:

Talab, ming tsentner hisobida	Bir tsentner narxi (so'm) hisobida	Taklif ming tsentner hisobida	Ortiqcha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

a) Bozor narxi yoki muvozanatli narx qanday bo'ladi?

Bug'doyning muvozanatli miqdori qancha? 4-ustunni to'ldiring va natijalarini tushuntirib bering; b) shu ma'lumotlardan foydalanib bug'doyga bo'lgan talab va taklifning grafik shaklidagi tasvirini bering. Muvozanatli narx va muvozanatli miqdorni aniqlang; v) nima uchun 3400 so'm bu bozorda muvozanatli narx bo'la olmaydi? 3900 so'm-chi? g) Endi davlat bug'doyning eng yuqori narxini 3700 so'm qilib belgiladi deb faraz qilamiz. Bunday narx qanday oqibatlarga olib kelishini batafsil tushuntiring. O'z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

1. Talab va taklifning quyidagi o'zgarishlarining har biri raqobatli bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi? Javoblaringizning to'g'riligini tekshirish uchun talab va taklif diagrammasidan foydalaning.

a) taklif qisqaradi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; v) taklif ko'payadi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; g) talab ortadi va taklif ham ko'payadi; d) talab ortadi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; e) taklif ko'payadi, talab esa qisqaradi; j) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; z) talab qisqaradi va taklif ham qisqaradi.

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. "Экономика", М.: "Республика", 1992, гл-4.
3. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., "Mehnat", 1995, 215—244 betlar.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. — T. Mehnat, 1997. 4 bob.
2. Общая экономическая теория. — М.: "Премедиа", 1995.
3. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998, 18-23 betlar.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.: "Проспект", 1998. Гл: 5,6.
5. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: "ИноРус", 1998. Гл: 6,7.

6—MA'RUZA. RAQOBAT VA NARXNING TASHKIL TOPISHI

Ma'ruza rejasi

1. Raqobatning mohiyati, iqtisodiy asoslari va shakllari.
2. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik.
3. Narxning mazmuni va uning vazifalari.
4. Narx turlari. O'zbekistonda narx siyosati.

1. Raqobatning mohiyati, iqtisodiy asoslari va shakllari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, rivojlantirish usuli hisoblanadi. I.A. Karimov raqobatning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyatini ko'rsatib, "Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat — bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir", deb yozadilar¹.

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondoshishini talab qiladi. Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda iste'molchilar uchun kurashdir.

Resurslarni etkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, er-suv, ishchi kuchi) yuqori baholarda sotish uchun raqobat qiladilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor

munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

Raqobat iste'molchilar o'rtasida ham yuz beradi; ular tovarlarni qulay va arzon baholarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafililikka ega bo'lishga harakat qiladi. Arzon va sifatli tovarni tezroq sotib olish uchun kurashadi.

Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi.

Raqobat-bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafililikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sarflangan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida tovarlarni sotish doiralari, ya'ni qulay bozorlar uchun, arzon xom ashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbaalari uchun ular orasida kurash boradi.

O'z navbatida xaridorlar, ya'ni iste'molchilar sarflagan har bir so'm xarajati evaziga ko'proq nafililikka ega bo'lish uchun kurashadi, ularning har biri arzon va sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning asosini tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaati bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalardagi faoliyati shu manfaatga bo'ysundirilgan bo'ladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi sub'ektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq xarakterlaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning asosiy sohasi bozor, chunki unda erkin iqtisodiy sub'ektlar alohidalashgan manfaatlari to'qnashadi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini qarab chiqish zarur. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo ikki turga-tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning **to'rtta shakli** alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Raqobatlashuvchi korxonalar bir xil yoki turdosh mahsulotlar ishlab chiqaradi. Narxlar bir xil darajada bo'lganda iste'molchiga qaysi sotuvchidan mahsulotni xarid qilish farqsiz bo'ladi.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish

hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot bahosiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Erkin raqobat ikki darajada namoyon bo'ladi: tarmoq ichida, ya'ni bir xil tovarlar ishlab chiqaruvchi korxonalar o'rtasidagi raqobat va tarmoqlaro, ya'ni turli tarmoqlardagi korxonalar o'rtasidagi raqobat. Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa, o'zlarida ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu erda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat ob'ektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa solinmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga "baravarlishtiradi".

Monopoliya. Tarmoq bitta firmadan iborat bo'lishi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat) ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: **narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat**.

Narx vositasidagi raqobatlashuvda ishlab chiqaruvchilarning va shunday mahsulotlarinikiga nisbatan narxni pasaytirishi kurashning asosiy usuli hisoblanadi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda tovarlarning narxi emas, balki **uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori raqobat kurashining asosiy omili hisoblanadi**.

2. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv printsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va xarakteriga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi. Masalan, AQShda davlatning xususiy monopoliyalar faoliyatini cheklashga qaratilgan tadbirlari 1980 yilda trestlarga qarshi qabul qilingan qonunda ("Sherman qonuni") o'z ifodasini topadi. Monopoliyalarga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar boshqa mamlakatlarda ham sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi.

Buyruqli iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida,

birinchidan, mulk o'z egalari qo'lga topshirilsa, ikkinchidan, ko'p ukkladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu erda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik sub'ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish Prezidentimiz I. Karimovning ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, iqtisodiyotni erkinlashtirish – bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etishni anglatadi. Shuningdek Prezidentimizning Vazirlar Mahkamasida bo'lib o'tgan Majlislarda so'zlagan nutqida (2000 yil, fevralida) biznesni erkinlashtirish, ularga iqtisodiy mustaqillik berishning aniq yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Shu maqsadda O'zbekistonda "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchilik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llashi man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun moliya vazirligi tizimida monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish bosh boshqarmasi tuzildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi.

1996 yil 1 iyul holati bo'yicha respublika va mahalliy bozorlar Davlat reestrda 5153 ta mahsulot, tovarlar, ishlar va xizmatlar turi bo'yicha jami 878 korxona hisobga olingan. Respublikada monopol mavqeiga ega bo'lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda Respublikada agar korxona ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar tovarlar bozoridagi shunday mahsulotning 35%dan ortiq bo'lsa, bu korxona monopolistik korxona sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxona (tarmoq) larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqeidagi mahsulotlarga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabillikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366 sonli) qarori bilan tasdiqlangan "Ob'ektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom" asosida amalga oshiriladi. Respublikada faqat 1994-1996 yillar davomida monopol mavqeidagi aktsiyadorlar jamiyatlari, ijara va boshqa jamoa korxonalar tarkibidan 14972 ob'ekt chiqarilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" (1996 yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat) lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Raqobatchilik muhitini shakllantirish maqsadida va davlatga qarashli bo'lmagan sektorni qo'llab-quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga ko'maklashish fondi tashkil etildi. Raqobatchilik muhitini shakllantirishga ko'plab xalqaro tashkilotlar ham faol qatnashmoqda. Jumladan YuNIDO yordamida bir nechta biznes inkubatorlar tashkil etildi. Evropa jamiyati Komissiyasi Amaliy aloqalar markazini, Germaniya texnikaviy ko'maklashuv jamiyati kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash markazini tashkil etdi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

3. Narxning mazmuni va uning vazifalari

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni ra'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, lekin doimo bir-birini taqozo etadigan, birisiz ikkinchisi bo'lmaydigan ikki xususiyatga, ya'ni ma'lum bir naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o'quvchiga oldingi mavzulardan ma'lumdir.

U erda biz tovarning qiymati har qanday sarflarni emas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatda ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy zaruriy sarflarni ifoda etishini aytib o'tgan edik. Baholar

mazmunini aniqlashda tovardagi mana shu ikki xil xususiyatning birligini, bunda iste'mol qiymat (nafililik) qiymatni o'zida olib yuruvchi moddiy asos ekanligini to'g'ri hisobga olmaslik natijasida narx mazmuni turli olimlar va oqimlar tomonidan turlicha aniqlanmoqda va unga turlicha ta'rif berilmoqda.

Buning ustiga narxning darajasiga (uning baland yoki past bo'lishiga), uning o'zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to'g'ri tushunishni bir oz chigallashtiradi.

Masalan, klassik siyosiy iqtisod maktabi vakillari 2oyalarida hamda siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo'lsa, marjinalizm yo'nalishidagi va hozirgi davrdagi P. Samuel'son, Makkonell va S. Bryularning "Ekonomiks" darsliklarida tovar narxining asosini uning nafililigi tashkil qiladi deyiladi. Bunda keyingi qo'shilgan tovar nafiligiga alohida e'tibor beriladi.

Uchinchi guruh olimlar esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o'zlaricha turli isbotlar topib, o'z 2oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Alohida tovarlarga qilingan mehnat sarflari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida to'la tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchinchisi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning aynan o'zi deb qarash noto'g'ridir. Chunki unga mehnat sarfidan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo'lishi mumkin.

Jumladan, o'zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ostida biror tovarning bozor narxi tebranib, uning qiymatidan u yoki bu tomonga farqlanishi mumkin. Raqobat ham qiymat — narx nisbatiga xuddi talab va taklif kabi ta'sir ko'rsatadi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o'zining ehtiyoji va didiga qanchalik mos kelishini, ya'ni uning nafililigini ham hisobga oladi.

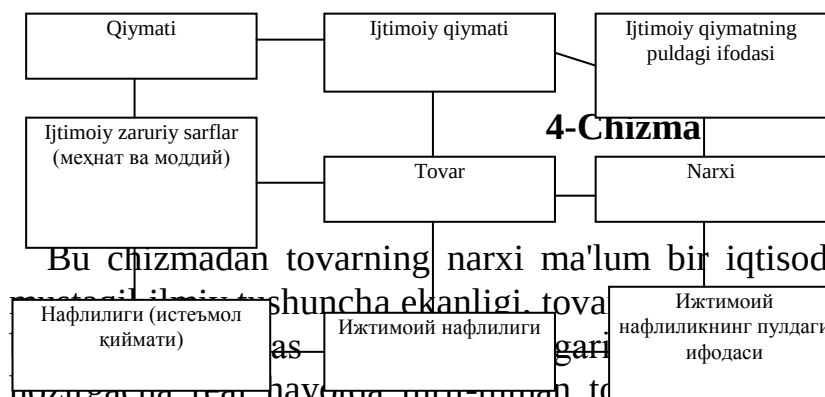
Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun nafililigini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, "ijtimoiy iste'mol qiymat" tushunchasining o'zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafililigi, qadr-qiymatga egaligini ko'rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, **narx o'zida faqatgina nafililik yoki sarflarning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko'rinishida ifoda etadi.**

Tovardagi ikki xususiyati birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotti sodir bo'lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafililigi (iste'mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi o'z tovari uchun ketgan sarflarni qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko'proq foyda olishni ta'minlashi mumkin bo'lgan darajada qiymatni pul shaklida o'zgartirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarf qilayotgan pulining har bir birligiga ko'proq naflikka (iste'mol qiymatiga) ega bo'lishga harakat qiladi.

Ularning manfaatlari to'g'ri kelgan nuqtada, darajada narx o'rnatilib, tovar pul almashuvi, oldi-sotdi sodir bo'ladi.

Bu holatni yaxshiroq tasavvur qilish uchun biz quyidagi chizmaga e'tiborni jalb etamiz.

Bu chizmadan tovarning narxi ma'lum bir iqtisodiy jarayonni ifoda etuvchi shuncha ekanligi, tovar sifatiga asoslanishini, ularning o'zgarishini bir ko'rsatkichga keltirib hisoblashning pul ko'rinishidan boshqa o'lchami iqtisodiy fanlarda topilgan emas.

Bulardan xulosa qilib aytish mumkinki, **narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.**

Bu erda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Masalan, mashinalarda ot kuchining oshishi, salonlarida, boshqaruv va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxining oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan harajatlar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki tomonlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi.

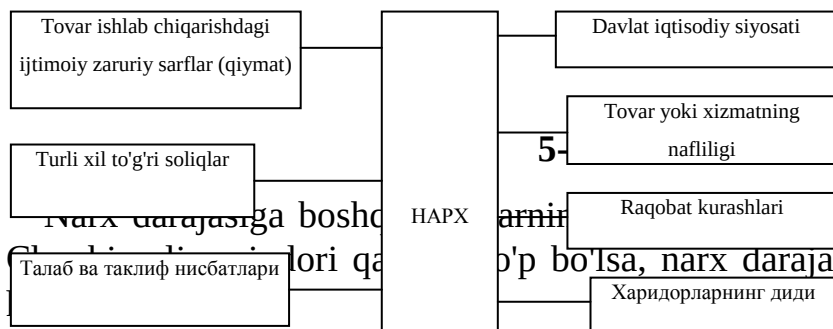
Uning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi.

Narxning mazmunini to'laroq tushunish, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari:

Qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati, davlatning iqtisodiy siyosati va h. k. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi.

Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan oshiq bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

4. Narx turlari. O'zbekistonda narx siyosati

Iqtisodiyotning turli sohaları va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar **narx turlarini** farqlash zaruriyatini tu²diradi. Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi. Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi. Ulgurji narxlar ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narxlar tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir. Shartnoma narxlar odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narxlar ham milliy va ham xalqaro bozorda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bo'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solishlik faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyali narxlarni vujudga keltiradi. **Chegaralangan narxlarda davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o'zgarishi mumkin.** Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi,

narxlarni nazorat qiladi. **Dotatsiyalangan narx — bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlardir.** Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx. Bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular **demping narx yoki bozorga kirib olish narxi deb ataladi.** Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Sotish hajmini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar **nufuzli narxdan** foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, **shu** sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. **Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.**

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, oxirgi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga chiqaradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan **qat'iy (standart) narxlar va o'zgaruvchan narxlar** qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarmasligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati ta'riflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxlari — bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxlaridir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narxlar jamiyat va bozor munosabatlari barcha sub'ektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uy²unlashtirishga imkon beradi.

Buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko'p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ko'p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bo'liq bo'ladi.

O'zbekistonda respublika iqtisodiyotini isloh qilishning o'ziga xos printsiplari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi. Shu yo'l bilan narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992 yilning boshida) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin

narxlari va tariflariga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'xtatildi. ʼat'iy belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994 yil, oktyabr, noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichda) to'liq erkinlashtirish bilan tugadi. Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jam'armalar tuzildi, ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori muntazam suratda oshirib borildi, bolalar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismiga yordam ko'rsatildi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etildi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafililikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat – tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Raqobat shakllari – raqobatchilik muhitning etuklik darajasi bilan farqlanib, sof (erkin) raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyani o'z ichiga oladi.

Raqobat usullari – raqobat kurashida qo'llaniladigan vosita va dastaklardan iborat bo'lib, bunda raqobat narx vositasida va narxsiz raqobatlashish usullari orqali amalga oshiriladi.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafililigining puldagi ifodasidir.

Ulgurji narxlar – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo'la ko'tarasiga sotilganda mavjud bo'ladi.

Chakana narxlar – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narxlardir.

Dotatsiyalashgan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxdir.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalanilib, bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo'llaniladi.

Narx diapazoni – narxlar oralig'idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab va taklif ta'sirida shakllanadigan narxlardir.

Takrorlash uchun savollar va o'quv topshiriqlar

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatchilik munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqichlardan iborat? Har bir bosqichda raqobatning xarakteri va asosiy belgilarini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.
6. Sof raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. "Экономика", М., Республика, 1992. гл.4.
3. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., "Mehnat", 1995.
4. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др. / — Т.: "Шарк", 1999.
5. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн.: "Владос" 1996, Гл: 12,19,25.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998, 37-43 betlar.
2. Beknozov N. va boshq. Bozor iqtisodiyoti nazariyasi. T. Universitet, 1993.
3. Радаев В.В., Бузгилина А.В. Экономика переходного периода. М. 1995, гл.14.
4. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. — T. Mehnat, 1997. VI bob.

7—MA'RUZA. TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI

Ma'ruza rejasi

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari.
2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.
3. Ёissadorlik jamiyati: tashkil qilinishi va amal qilish tamoyillari.

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari

Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Tadbirkorlikning tarixi juda uzoq o'tmishga borib taqalsa-da, uning hozirgi zamon tushunchasi XVIII asrda paydo bo'lgan va ko'pincha "Mulkdor" iborasi bilan bir xil tushunilgan.

Keyinchalik real xo'jalik hayotida qatnashuvchi kapitalning mulkdor kapitaldan ajralib chiqishi natijasida "tadbirkorlik" tushunchasi "mulkdor" tushunchasiga to'g'ri kelmay qoladi.

Hozirgi zamon g'arb adabiyotida ham tadbirkorlikka foyda olish maqsadini ko'zlab xo'jalik yuritish san'ati, iqtisodiy va tashkiliy ijodkorlik, tashabbusning erkin namoyon bo'lishi, novatorlik, xavf-xatarga nisbatan tayyor bo'lish va shu kabi ko'p qirrali tomonlari bilan qaraladi.

Hozirgi kunda bizning iqtisodiy tafakkurimiz, aniqrog'i boshqarish nazariyasi ham tadbirkorlik faoliyatini shunday tushunish tomon bormoqda.

Qisqa qilib aytganda, tadbirkorlik faoliyati foyda olishga qaratilgan faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun albatta mulk egasi bo'lish shart emas, u zarur vositalarni ijaraga olishi, ssuda olishi va ishni yuritishi mumkin.

Tadbirkor bozordagi talabni qondirish imkoniyatlarini oldindan ko'ra oladi va ularni qondirish niyatida zarur bo'lgan sarmoyalarni jalb qiladi, ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish jarayonida birlashtiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida **ishlab chiqarishda** foydalaniladigan mulk va boshqa boyliklar tadbirkorlik faoliyatisiz o'zini iqtisodiy jihatdan to'la namoyon qilmaydi va, shubhasiz, tovar ishlab chiqaruvchilarga etarlicha daromad keltirmaydi.

Tadbirkorlik faoliyati tushunchasining mazmuni uning to'rtta o'zaro bog'liq vazifasini aniqlash bilan to'liq tushuniladi.

1. Tadbirkor foyda olish maqsadida tovar (yoki xizmat) ishlab chiqarishning yagona jarayonida er, suv, kapital va mehnat resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Shu bilan birga tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa resurslarni bir joyda uyg'unlashtiruvchi tashabbuskor hisoblanadi.

2. Tadbirkor biznesni yuritish, foydani ko'paytirish bo'yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxona faoliyatining maqsadini aniqlab beradi.

3. Tadbirkor – yuqori foyda orqasidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki hatto biznesni tashkil qilishning yangi shakllarini tijorat asosida joriy qilishga harakat qiluvchi tashabbuskor shaxs hisoblanadi.

4. Tadbirkorlik faoliyati –bu tahlikaga boruvchi faoliyatdir.

Tadbirkorlik rivojlanishining shart — sharoitlari. Tadbirkorlikning rivojlanishi, o'z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etadi, ular asosida umuman tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy –iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi.

Birinchidan, tadbirkor xo'jalik yuritishda uning sub'ektlarida xo'jalik yuritishning u yoki bu turini tanlash bo'yicha, ishlab chiqarish dasturini shakllantirishi, moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish,

ularga baho belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo'yicha ma'lum xuquq va erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik xuquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi sub'ekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Xo'jalik yuritish xuquqi, ya'ni mol-mulkidan foydalanish va daromadni tasarruf qilish tadbirkor tomonidan takror ishlab chiqarish jarayonini boshqarishining muhim shart-sharoitini tashkil qiladi.

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining vazifasi nafaqat foyda olishga, balki uni qaysi maqsadlarda ishlatish va samarali sarflash yo'llarini topishga qaratiladi, ya'ni u iste'mol-taqsimotchi nuqtai-nazaridan emas, balki yuqori raqobatbardoshlikni saqlab turish, xo'jalikni takomillashtirish, kengaytirish va shu kabilarni amalga oshirishga asoslanadi.

Uchinchidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni real ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchidan, erkin tadbirkorlik, mulkchilik va o'zlashtirishning turli-tuman shakllari va turlarini taqozo qiladi. O'z navbatida turli-tumanlilikning o'zi ob'ektiv xodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Etarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma'lumot va malakali tayyorgarlikka ega bo'lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo'yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo'lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o'tib ketadi.

2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari

Hozir jahonda ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi va xarakterining beqiyos darajada bir-biriga qo'shib ketishi kuzatiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va, nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari rivojlanadi.

Hozir jahonning ko'pchilik mamlakatlarida davlat yirik tadbirkor hisoblanadi. Milliy daromadning 20 foizidan 50 foizigacha davlatlar ulushiga to'g'ri keladi. Davlat korxonalari ko'pincha mamlakat iqtisodiyoti uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yoki katta kapital qo'yilmalar talab qiladigan tarmoqlarda tuziladi. Masalan, Angliyada davlat sektori qora metallurgiya, ko'mir qazib chiqarish, aero-kosmik sanoat, aloqa vositalari, temir-yo'l transporti, elektr va gaz bilan ta'minlash kabi sohalarni qamrab oladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda

davlat korxonalari milliy lashtirilgan chet el kompaniyalari bazasida asosan sanoatning konchilik tarmoqlarida tuziladi. Rivojlanayotgan va rivojlangan ko'pchilik mamlakatlarda davlat kompaniyalari sanoat firmalari orasida peshqadam hisoblanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turli-tumanligi bilan ancha farqlanadi. Hatto bir mamlakatda ham barcha davlat korxonalarining faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy hujjat mavjud emas.

Yuqorida ko'rib o'tilgan sharoitlar asosida davlat korxonalarini uchta guruhga bo'lish mumkin:

- byudjet korxonalari;
- davlat ishlab chiqarish korxonalari;
- aralash kompaniyalar;

Huquqiy va xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lmagan korxonalar byudjet korxonalariga kiradi. O'zlarining holati bo'yicha ular davlatning ma'muriy – boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga bevosita bo'ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular olgan foydadan soliq to'lamaydi. Barcha daromad va xarajatlar davlat byudjeti orqali o'tadi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalari – bu korxonalarning ancha keng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shaklidir. Ular mol-mulkka ega bo'lib, xo'jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaradi, ya'ni davlat korporatsiyalari o'zida tijorat korxonalari va davlat organlari belgilarini mujassamlashtiradi.

Aralash kompaniyalar. Ular hissadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan shirkatlar shaklida tashkil qilinib, aktsiyalari davlatga va xususiy omonatchilarga taalluqli bo'ladi. Aralash kompaniyalar hissadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo'jalik faoliyatida xususiy firmalar bilan barobar tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy firmalarga nisbatan ma'lum imtiyozlardan foydalanadi. Bular davlat tomonidan pul va dotatsiyalar berish, chet el litsenziyalarini engil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalari bilan xom ashyo va yarim fabrikatlarni qat'iy belgilangan baholarda etkazib berish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta'minlanganlik va shu kabilar.

Hamma vaqt korxona (firma) jamoa tadbirkorligini amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy kategoriya sifatida korxona ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil qilishning asosiy birlamchi bo'g'ini hisoblanadi. Huquqiy nuqtai nazaridan korxona deganda yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yuritish sub'ekti tushuniladi. Ular o'ziga birlashtirilgan mol-mulkdan foydalanish asosida mahsulot ishlab chiqaradi va sotadi, ishlarni bajaradi va xizmatlar ko'rsatadi. Korxonalarning mulkchilik mavqeidan tashqari xilma-xil tashkiliy –xuquqiy shakllari ham mavjud bo'ladi. Korxonalar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, jamoa korxonalari, ijara korxonalari, xo'jalik birlashmalari shaklida tuzilishi mumkin.

Kooperativ tadbirkorlik – jamoa tadbirkorligining alohida shakli bo'lib, jamoa mulkiga asoslanadi va kooperatsiya a'zolarining uning faoliyatida o'z mehnati bilan ishtirok etishini taqozo qiladi. Kooperativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita qo'shilishi (xususiy mulkchilikda bunday qo'shilishda mulkdor, davlat mulkchiligida esa davlat vositachi hisoblanadi); kooperatsiya a'zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqliligi; jamoaning o'z-o'zini boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlarining uyg'unligi yuzaga kelishi va h. k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxona tomonidan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mehnatga asoslanadi.

Shaxsiy tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o'zi yoki oila a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxona egasi uning menedjeri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo'ladi. Xo'jalik xuquqi nuqtai-nazaridan shaxsiy tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi cheklanmagan mas'uliyatga ega bo'lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig'ini to'laydi. Bu odatda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, dehqon xo'jaliklari, hamda xuquqshunos va hakamlarning malakaviy doirasida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

O'zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy dasturlarini amalga oshirish natijasida faqat 1998 yilning o'zida 15 mingga yaqin kichik xususiy korxonalar, jumladan, 2,7 ming dehqon va fermer xo'jaliklari yuzaga keltirildi.

Sindikat – bir tarmoq tadbirkorlari tomonidan ortiqcha raqobatni bartaraf qilish, barqaror foyda olish maqsadida mahsulot sotishning birlashtirilishi;

Konsortsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarni birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (Masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontsern – qatnashish tizimi orqali korxonalarni nazorat qiluvchi ko'p tarmoqli hissadorlik jamiyati.

Tadbirkorlikning sanab o'tilgan tashkiliy-iqtisodiy shakllari, bozorni nazorat qilish uchun monopolistik birlashmalar hisoblanadi. Shu sababli, davlat raqobatchilik muhitini ta'minlash uchun monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qildi.

3. Hissadorlik jamiyati: tashkil qilinishi va amal qilish tamoyillari

Ancha katta va yirik ishlarni bajarishlari uchun kishilar o'zlarining mehnatini (mehnatning oddiy kooperatsiyasi), mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish

vositalari hamda pul resurslarini (kapitallar) birlashtirishlari lozim bo'ladi. Jamoa kuchini shu asosda birlashtirish natijasida turli xil ittifoqlar (uyushmalar) vujudga keladiki, ular ilmiy adabiyotlarda, qonuniy bitimlarda "jamiyat" deb atala boshlandi.

Jamiyat umumiy tushuncha; ularning shakli iqtisodiy mazmuni, faoliyatining maqsadi va xuquqiy majburiyatlari har xil bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda korxonalarni hissadorlik shaklda tashkil qilish jahon xo'jaligi va hammadan avvalo yirik ishlab chiqarishning ajralmas qismi hisoblanadi. AQSh, Yaponiya va o'arbiy Evropadagi barcha etakchi mamlakatlarda hissadorlik jamiyatlari sanoat, savdo, sug'urta ishi va iqtisodiyotning boshqa sohalarida korxonalarning etakchi tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib qoldi.

Aktsiya chiqarish va uni erkin joylashtirish hissadorlik munosabatlarning muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aktsiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir. Bundan tashqari, aktsiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham beradi.

Aktsiya kursi. Aktsiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli bahoga ega.

Aktsiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi, aktsiya bozorida sotiladigan baho aktsiya kursi deyiladi.

Aktsiya kursi u bo'yicha olinadigan dividendga to'g'ridan – to'g'ri bog'liqlikda joylashadi. Aktsiya keltiradigan daromad qancha yuqori bo'lsa, xaridor uning uchun shuncha yuqori baho to'laydi. Shu bilan birga aktsiya kursi foiz miqdoriga teskari bog'liqlikda bo'ladi. Xaridor bu aktsiya bo'yicha olinadigan daromadi bankka qo'yilgan puldan keladigan foizdan kam bo'lmasa, uni sotib oladi.

Aktsiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Aktsiya kursi} = \quad * 100$$

Bu formula ham aktsiya kursi dividend miqdoriga to'g'ri mutanosib va ssuda foizi miqdoriga teskari mutanosib bo'lishini ko'rsatadi. Ssuda foizi o'sganda aktsiya kursi tushadi. Agar dividend ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada o'ssa, aktsiya kursi ko'tariladi.

Aktsiyaning haqiqiy bozor kursiga dividend va ssuda foizi darajasi bilan birga, shu aktsiyaga talab va taklif nisbati ham ta'sir qiladi.

Hissadorlik jamiyatlari aktsiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya hissadorlik jamiyati moliyaviy mablag'larini ko'paytirish uchun chiqariladi.

Aktsiya egasi korxona mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aktsiyadan farq qilib, o'z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo hissadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar bo'yicha to'lanadigan daromad odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo'lmaydi. Uning qiymati hissadorlik jamiyati tomonidan ma'lum muddat o'tishi bilan to'lanadi. Aktsiyaga qo'yilgan

mablag' obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aktsioner talabi bo'yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Ta'sischiлик foydasi. Hissadorlik jamiyatining tashkil topishi ta'sischiлик foydasi kabi daromad turining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ta'sischiлик foydasi sotilgan aktsiyalar summasi va hissadorlik korxonasiga haqiqatda qo'yilgan mablag' miqdori o'rtasidagi farqdan iborat.

Dividend. Hissadorlik korxonasida ta'sischiлик foydasi bilan bir qatorda dividend kabi daromad turi shakllanadi.

Dividend (lotincha **dividendus** - bo'lishga tegishli) – aktsiya egasiga to'lanadigan daromad. Dividend vositasida aktsiya egasi qimmatli qog'ozning shu turiga qo'yilgan pul mablag'lari (kapital) ning tegishli qismiga o'zining mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat hissadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg'arishga, soliq to'lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aktsiya miqdoriga bog'liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo'ladi.

Odatdagi aktsiyalar bo'yicha dividend miqdori hissadorlik jamiyati joriy yilda olgan foyda miqdoriga bog'liq. Imtiyozli aktsiyalar bo'yicha dividend miqdori esa joriy yildagi foyda miqdoridan qat'iy nazar qayd qilingan foiz shaklida o'rnatiladi. Jamiyat tugatilgan taqdirda imtiyozli aktsiya egasiga aktsiya qo'yilgan mablag' uning nominal qiymati bo'yicha qaytariladi.

Hozirgi kunda bizning respublikamizda korxonalarni aktsionerlashtirishning ikkita yo'nalishi tarkib topdi: birinchi yo'nalishda o'zining huquqiy statusini o'zgartirmaydigan, davlat mulki bo'lib qoladigan korxonalar, ikkinchi yo'nalishda o'zining huquqiy statusini o'zgartirib to'liq hissadorlik jamiyatiga aylangan korxonalar aktsiya chiqaradi.

Respublikada hissadorlik jamiyatlarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishi davlat mulkchiligidagi yirik va o'rta korxonalarni keng ko'lamda hissadorlikka o'tkazish, ular negizida ochiq hissadorlik jamiyatlarini tuzish hisoblanadi. Shu bilan birga ilgari tuzilgan yopiq turdagi hissadorlik jamiyatlari ochiq turdagi jamiyatlar qilib qayta tuzilishi ko'zda tutilgan. Buning ma'nosi shuki, hissadorlikka o'tish jarayoni respublika aholisining keng qatlamlari uchun, shuningdek, horijiy jismoniy va huquqiy shaxslar uchun ochiq bo'lishi lozim. Bunga qimmatli qog'ozlarning ochiq savdosini o'tkazib turish, fond birjasining faoliyatini kengaytirish, investitsiya kompaniyalari, investitsiya fondlari, kliring va agentlik tarmoqlarini tashkil qilish orqali qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasini vujudga keltirish orqali erishiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tadbirkorlik faoliyati – foyda olish maqsadida tahlika (tavakkalchilik) bilan hamda mulkiy javobgarlik asosida va amaldagi qonunlar doirasida o'z tashabbusi bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

Hissadorlik jamiyati – ko'proq foyda olish maqsadida mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital) larini birlashtirishgan uyushmadir.

Aktsiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir.

Aktsiya kursi – qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiyalarning sotiladigan bahosidir.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Ta'sischiлик foydasi – sotilgan aktsiyalar va hissadorlik korxonasiga haqiqatda qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lib, jamiyatni ta'sis etuvchilar o'zlashtiradi.

Dividend – aktsiya egasi o'zlashtiradigan daromad turidir.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. "Tadbirkor" va "mulkdor" tushunchalarini izohlang.
2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko'rsating. Nima uchun tadbirkor tahlika (tavakkalchilik) bilan faoliyat ko'rsatadi?
3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart –sharoitlari nimalardan iborat?
4. Tadbirkorlikning shakllarini va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
5. Hissadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aktsiya nima, aktsiya kursi qanday aniqlanadi? Aktsiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz; T. "O'zbekiston", 2000y.
3. Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2 fevral 2000y.
4. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М.,1992. гл.7.
5. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T. "Mehnat", 1995, 129—150 betlar.
6. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М,1998. Гл. 3,8.
7. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн. М: "Владос", 1996. Гл. 22,28.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. – М.: Юрист, 1997. Гл. 8.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. T.: Mehnat, 1997. 5 bob.

2. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998, 26-30 betlar.

1-mavzu

1. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — T.; "O'zbekiston", 1998. 177—413 betlar.

2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz.; T. "O'zbekiston", 2000y.

3. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin.; T. "O'zbekiston", 1998y.

4. Макконелл К., Брю С. “Экономикс”, т. I. —М.: Республика, 1992. ч. III. Предмет и метод.

5. Ulmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T. "Mehnat", 1995, 7-15, 17-35, 416-425 betlar.

6. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др./ — Т.:”Шарк”, 1999.

7. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М, 1998. Гл.1.

8. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 – е изд.: В 2 кн. М: “Владос” 1996 Гл.1,2,4.

9. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. – М.: Юрист, 1997. Гл.1,2.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Хейнс П. Экономический образ мышления. М.”Новости”, гл.1-3, 1991.

2. Shodmonov Sh; Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test-savol javoblari. T., DITAF. 1998. 4-6 betlar.

3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М.”Дело ЛТД”, 1995.

4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. – М.: “Проспект”, 1998. Гл.1.

5. И.П. Николаев Экономическая теория. Учебник. – М.: “ИноРус”, 1998. Гл.1,2.